

अनुभूतां णि विचारवी

आनन्ददास तिवारी

~~मोहित~~

मोहित

डॉ. भगवानदास तिवारी

अनुभूतां णि विचारवीश

Dr. B. D. Tiwari

डॉ. भगवानदास तिवारी

Mohit

“ फाइली वाचत असता आले
डॉ. भगवानदास तिवारी. काखो-
टीला ‘ अनुभूती आणि विचार
वीथी ’ ची पाण्डुलिपी. पुनः शब्दाचे
नवीन दर्शन । सुंदर गद्यकाव्य ।
गीतांचा पुष्पहार घेऊन आले आहात
भगवानदास तिवारी, तर जय असो
तुमचा.”

—म. द. व. दा. पोतदार

“ सोलापूर येथील डॉ. भगवान-
दास तिवारी हे ज्या वेळी आपले हे
गद्यकाव्य घेऊन माझ्याकडे प्रस्ता-
वनेच्या अपेक्षेने आले, तेव्हा मला
अनेकविध आश्चर्यांनी धक्का दिला.
डॉ. तिवारी हे भाषा पंडित आणि
दार्शनिक असून शिवाय कवीहि
आहेत. ते कवी असून पुन्हा संशोधक
आहेत. त्यांनी अनेक स्पर्धात
पारितोषिके मिळविली आहेत.
अनेक विद्यापीठांकडून आणि शासन

(पुढील ३ न्या मुखपृष्ठावर पहा)

अनुभूती आणि विचारवीथी

पुरस्कार

महामहोपाध्याय दत्तो व्रामन पोतदार

प्रस्तावना

श्री. के. क्षीरसागर

लेखक

साहित्यमहोपाध्याय, तत्त्वभूषण,
डॉ. भगवानदास तिवारी, एम. ए., पीएच. डी.
हिन्दी विभाग प्रमुख
सोलापूर कॉलेज, सोलापूर-२.

चित्रशाळा प्रेस प्रकाशन, पुणे ३०.

● मुद्रक व प्रकाशक

वसंत गणेश देवकुळे, श्री. एससी.

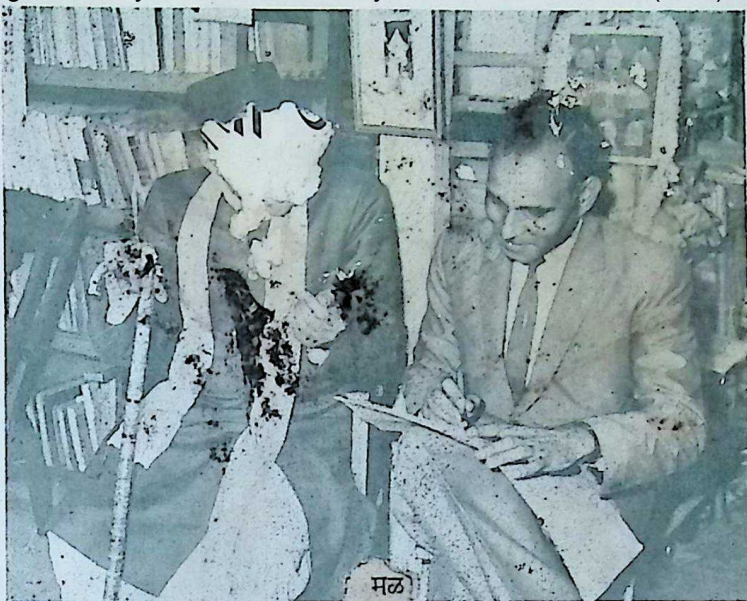
व्यवस्थापक, चित्रशाला प्रेस,

५६२, सदाशिव पेठ, पुणे ३०

● प्रथमावृत्ति.

● २ जानेवारी १९७२

● किंमत ८ रुपये

म. म. द. वा. पोतदार आणि डॉ. भगवानदास तिवारी

समर्पण

•

श्रद्धेय म. म. दत्तो वामन पोतदार
यांना

म. म. द. वा. पोतदार

पुरस्कार

तुलसी-जयन्ती-समारोहात एजर होण्याचे सौभाग्य लाभले. येथे तुलसीची अमृतवाणी ऐकून मी मधुसागरात डुंबत होतो. घरी परत आलो, पण ती मधुरिमा माझ्या बरोबर आली होती. मी त्याच गुंणीत गुंग.

इतक्यात समोर पाहिले. माझ्या दफतरातील माझे सचीव समोर उभे होते. हातात फाइल्सचा ढीग. विचार केला, तुलसीचे रूप देखील शब्दमय आणि फाइलमध्ये सुद्धा शब्दच. दोन्ही ठिकाणी शब्दच. दोघांकडून काम घेणे आवश्यक होते. शेवटी, शब्द तर एकरूपच आहेत. ब्राह्मरूपात कितीही भेद असला तरी त्यांचे अन्तःस्वरूप तर एकच आहे. गंगेच्या प्रवाहात बुडी मारली. गंगाजलाने शरीराचा मळ स्वच्छ केला. पावित्र्याचा अनुभव घेतला. पण अंगोळीनंतर बाहेर येणे भाग पडले. प्रवाहात नेहमीच बुडून राहणे निस्संदेह अशक्यच. बाहेर आलो तर वाळूच वाळू. पांढरी शुभ्र वाळू. किती शुभ्र, किती मऊ-मऊ; गंगाजल पण शुभ्र, सुंदर मोहक व मृदु. तटवर्ती वाळू पण शुभ्र, सुंदर, मोहक आणि मृदु. वाळू आणि जल दोघेही एकरूप.

फाइली वाचत असता आले डॉ. भगवानदास तिवारी. काखोटीला 'अनुभूती आणि विचारवीथी' ची पाण्डुलिपी. पुनः शब्दांचे नवीन दर्शन! सुंदर गद्यकाव्य!! गीतांचा पुष्पहार घेऊन आले आहात भगवानदास तिवारी, तर जय असो तुमचा.

पुष्पहारात किती फुल्ले आहेत? सर्व मिळून एकशे एक. एकशे एक मिळून एकच एक. पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते. पाहू या एक-एक फूल. किती सुंदर आणि सौरभ्युक्त आहे? रंग भिन्न, गंध भिन्न, फूल-फूल भिन्न. पण जेव्हा पुष्पहार बनतो तेव्हा ते एकाच सूत्रात गुंफले जातात. शब्द-शब्द मिळून एक महाशब्द-शब्दब्रह्म होते.

जवाहिऱ्या मोत्यांचा ढीग समोर ठेवून दाखवितो. मोती लहान असो. मोठा असो. सर्व मोती मिळून एक सौन्दर्यपुंज बनतो.

भगवानदास तिवारी! तुम्ही आहात मानवतेचे पुजारी. तुम्ही सनातन तत्त्वाचा शोध घेत आहात. तुम्हाला सत्याचे दर्शन अपेक्षित आहे. सत्याचे खरे आणि पूर्ण दर्शन तुम्हाला तेव्हाच होईल जेव्हा तुम्ही स्वतःच सत्य व्हाल.

प्रा. विश्वनाथ फडके

परिचय

मराठी वाङ्मय संशोधनात रमलेला हिन्दी साहित्यिक^१

भगवानदास तिवारी

सोलापूर कॉलेजच्या 'ॲकॅडेमिक्स^२' या पहिल्याच नियतकालिकात 'वामन पंडिताचे गोपीगीत' या विषयावर आलेला एक संशोधनात्मक लेख माझ्या पाहण्यात आला आणि लेखकाचे नाव डॉ. भगवानदास तिवारी आहे हे पाहिल्यावर मला त्या लेखकाबद्दल विशेष उत्सुकता वाटली. एका हिंदी भाषिक साहित्यिकाने वाराणसीच्या संस्कृत विश्वविद्यालयाच्या ग्रंथालयातून वामन पंडिताच्या गोपीगीताचे हस्तलिखित शोधून काढावे आणि मुंबईच्या निर्णयसागर छापखान्याने १८९४ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या प्रकाशित गोपीगीताशी त्याची तुलना करून पाठभेद शोधून काढण्याचा खटाटोप करावा या गोष्टीचे मला राहून राहून कौतुक वाटले. त्यानंतर मला जेव्हा समजले की, उत्तरभारतातील विद्यापीठामधून बोलावणे येत असतानाही डॉ. तिवारी हे दासबोधाचा हिन्दी पद्यानुवाद करण्यास सोयीस्कर जावे याच हेतुने महाराष्ट्रात रहात आहेत तेव्हा तर माझा त्यांच्या बद्दलचा आदर दुणावला.

घरात पुस्तकांचा पसारा

परप्रान्तातील पुष्कळ व्यासंगी व विद्वान मंडळी महाराष्ट्रात व्यवसायाच्या व अन्य निमित्ताने राहतात. परंतु त्यांचेपैकी फारच थोड्या व्यक्तींच्या कर्तृत्वाची आपल्याला चांगली ओळख असते. भाषा, हवापाणी, अन्न इत्यादि अडचणींवर मात करून महाराष्ट्रात स्थायिक होणाऱ्या परप्रांतीय विद्वानांचा परिचय करून घेणे आपले कर्तव्य आहे या भावनेने मी जेव्हा डॉ. तिवारींच्या

१. महाराष्ट्र टाइम्स, मुंबई, २६ मे १९६८, पान पाच.

२. डॉ. तिवारी यांनी संपादित केलेल्या या नियतकालिकाला आन्तर्महा-विद्यालयीन नियतकालिक स्पर्धेत शिवाजी विद्यापीठाकडून सन १९६७-६८ साली प्रथम पारितोषिक देण्यात आले.

वरी प्रथम गेलो तेव्हा त्यांच्या बैठकीचे खोलीत सगळीकडे पुस्तकेच पुस्तके दिसली. एखाद्या लहानशा कॉलेजच्या ग्रंथालयातील हिन्दी विभागापेक्षा डॉ. तिवारींचे स्वतःचे ग्रंथालय किती तरी मोठे आहे असे कुणीतरी मला सांगितले होते. त्यांचा प्रत्यय आला.

मध्यप्रदेशातल्या होशंगाबाद जिल्ह्यातील वावई गावी दिनांक २ जानेवारी १९३२ रोजी डॉ. तिवारींचा जन्म झाला. त्यांनी नुकतीच आपल्या आयुष्याची तीन तपे पूर्ण केली आहेत, परंतु या अल्पावधीतहि त्यांनी हिंदी साहित्य-क्षेत्रात इतकी कामगिरी केली आहे की वाराणसीच्या सारस्वत सम्मेलनाने त्यांच्या या साहित्यमेवेची दखल घेऊन त्यांना 'तत्त्वभूषण' ही पदवी गेल्या वर्षी समारंभपूर्वक दिली. वयाची चाळीस वर्षे पूर्ण होण्यापूर्वी ही पदवी मिळविणारे डॉ. तिवारी हे बहुधा पहिलेच साहित्यिक असावेत.

नाट्यशास्त्र, काव्यशास्त्र, भाषाशास्त्र या सारख्या विषयांवर संशोधन व लेखन करणाऱ्या डॉ. तिवारींचा मूळचा पिंड भावनाप्रधान कवीचा आहे. त्यांनी आपल्या साहित्य-संसारस सुरुवात केली, ती वयाच्या पंधराव्या वर्षी 'अभिव्यंजना' हा कविता-संग्रह प्रसिद्ध करून. विशेष म्हणजे या काव्य-संग्रहातील सर्व चित्रे त्यांनी स्वतः काढलेली आहेत. त्यानंतर त्यांचा 'पावसगान' हा आणखी एक काव्य-संग्रह प्रसिद्ध झाला. गुप्त, निराळा, नवीन, नीरज, बचन, पंत, चतुर्वेदी या सारख्या थोर हिन्दी कवींनी तिवारींच्या काव्याची मुक्तकंठाने प्रशंसा केली त्यांच्या काही इंग्रजी कविताहि प्रसिद्ध झालेल्या आहेत.

काव्यात रस घेणारे, तो निर्माण करणारे व शोधणारे डॉ. तिवारी एक प्रथितयश कथाकारही आहेत. नवभारत टाइम्सच्या अखिल भारतीय कथास्पर्धेत त्यांनी सहा वेळा पहिले पारितोषिक मिळविले होते. आजपर्यंत त्यांचा 'उल्कापात' हा कथा-संग्रह व 'चंचला' ही कादंबरी प्रसिद्ध झालेली आहे. या शिवाय त्यांचे अनेक संशोधनात्मक व टीकात्मक लेख मुंबई, कलकत्ता, पतियाळा, कालीकत, पुणे, वर्धा, लखनऊ, दिल्ली शहरातून प्रसिद्ध होणाऱ्या हिन्दी नियतकालिकांतून आलेले आहेत. भाषण, वार्ता, श्रुतिका, कथा, काव्य या सर्व प्रकारातून त्यांचे वरेच कार्यक्रम आकाशवाणीने प्रसृत केले आहेत. श्री. ना. ग. गोरे यांच्या वेडुकवाडी कथेवरील श्रुतिकेचा हिन्दी अनुवाद तिवारींनीच केला होता.

इटारसीच्या म्युनिसिपल हायस्कूलमधून उत्तीर्ण झालेल्या व इंदूरच्या खिश्न

१. डॉ. तिवारी यांना ही पदवी २६ फेब्रुवारी १९६७ रोजी मिळाली.

कॉलेजातून उच्चशिक्षण पूर्ण केलेल्या डॉ. तिवारींनी कथा, काव्य, निबंध, वादविवाद इत्यादी स्पर्धांमध्ये डझनावारी पहिली पारितोषिके मिळविली आहेत. तसेच तात्कालिक विषयांच्या वक्तृत्वस्पर्धेत ' रॉटेरी इंटरनेशनल शिल्ड ' मिळविण्याचा विक्रम केला आहे. त्यांच्या ' मीरा की भक्ति और उनकी काव्य-साधना का अनुशीलन ' या प्रबंधास सागर विद्यापीठाने १९६३ मध्ये डॉक्टरेटची पदवी दिली. आचार्य नंददुलारे बाजपेयी यांचे मार्गदर्शन लाभलेल्या या प्रबंधासाठी तिवारीजींनी स्वतःचे सात सहस्र रुपये खर्च करून एक तपभर संशोधन केले होते. त्यानंतर ' महाकवि नंददास प्रणीत भैरव-गीत ' या विषयावर संशोधन करण्यासाठी त्यांना पुणे विद्यापीठाकडून तीन सहस्र रुपयांची शिष्यवृत्ती मिळाली. साहित्यमहोपाध्याय या पदवीसाठी हा प्रबंध डॉ. तिवारींनी प्रयागच्या हिन्दी साहित्य सम्मेलनाकडे नुकता सादर केला आहे. तसेच ' हिन्दी के कृष्णभक्तिकाव्य की रास-परम्परा का अनुशीलन ' या विषयावरील संशोधनासाठी केन्द्र सरकारकडून त्यांना वैयक्तिक संशोधन शिष्यवृत्ती मिळाली आहे.

विश्वकोशावर नियुक्ती

वाराणसीच्या काशी नागरी प्रचारिणी सभेतर्फे सतरा खंडात क्रमशः प्रसिद्ध होत असलेल्या ' हिन्दी साहित्य का वृहत् इतिहास ' च्या^३ सातव्या खंडाचे व हिन्दी मध्ये ' श्रीरंगम् ' नावाने प्रसिद्ध होणाऱ्या नाट्यशास्त्रावरील विश्वकोशाचे एक लेखक म्हणून डॉ. तिवारींची नियुक्ती झालेली आहे. ' राष्ट्रभाषा-विचार-संग्रह, ' ' श्रीसमर्थ रामदास जीवनी और तत्त्वज्ञान, '

१. हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग या संस्थेने ३१ जानेवारी १९७० रोजी डॉ. तिवारी यांना ' साहित्यमहोपाध्याय ' ही पदवी बहाल केली.
२. ' हिन्दीके कृष्णभक्ति काव्य की रास-परंपरा का अनुशीलन ' ही संशोधन योजना डॉ. तिवारी यांनी त्रैपन्न संशोधन केन्द्रावर कार्य केल्यानंतर २० जून १९६९ रोजी पूर्ण केली. या कार्यासाठी त्यांना तीन हजार सहाशे रुपयांचे संशोधन अनुदान देण्यात आले.
३. ' हिन्दी साहित्य का वृहत् इतिहास (खंड ७) ' या ग्रंथासाठी डॉ. तिवारी यांनी गुजरात ते बंगाल आणि पंजाब ते महाराष्ट्र या मधील वीर रसात्मक काव्य लिहिणारे १९६ कवी व त्यांच्या काव्याचे संशोधन करून लिखाण सादर केले. डॉ. भगीरथ मिश्र हे या खंडाचे संपादक आहेत.

‘ देवनागरी लिपि: स्वरूप, विकास और समस्याएँ, ’ ‘दिव्या का शस्त्रीय विवेचन ’, व ‘ अनुभूती आणि विचारवीथी ’ इतकी ग्रंथसंपदा तिवारींच्या नावावर जमा आहे. त्यापैकी शेवटचा ग्रंथ म्हणजे गद्यगीतांचा संग्रह असून म. म. द. वा. पोतदार यांनी त्यास पुरस्कार लिहिला आहे. डॉ. हजारी प्रसाद द्विवेदी, नंददुलारे वाजपेयी, डॉ. दीनदयाल गुप्त, डॉ. भगीरथ मिश्र, म. म. द. वा. पोतदार या थोर सहित्यिकांनी व विचारवंतांनी तिवारींच्या विचार प्रधान साहित्याची प्रशंसा केली आहे.

संकल्पित संशोधन

इतके विपुल लेखन करूनहि तिवारींमधला हाडाचा संशोधक व लेखक अजून थकला नाही. दासबोधाचा ओवीवद्ध हिन्दी अनुवाद करण्याच्या कामात ते सध्या मग्न असून हिन्दी साहित्यास महाराष्ट्राची देणगी, भूषण ग्रंथावली व मराठ्यांचा इतिहास,^१ विंगर मराठी भाषिक प्रदेशातील मराठी हस्तलिखिते, विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निबंधमालेचा टीकात्मक हिन्दी अनुवाद, हिन्दी का जैन रास साहित्य व ‘ अद्भुत रामायणाचा चिकित्सक अभ्यास ’^२ या विषयावर संशोधन करण्यासाठी त्यांच्या योजना निश्चित झालेल्या आहेत.

कथा, काव्य, समीक्षण, संशोधन या विविध क्षेत्रात लीलया संचार करणाऱ्या डॉ. तिवारींचे व्यक्तिमत्त्व प्रसन्न आहे. आपल्या सहकाऱ्या-बरोबरची त्यांची वागणूक सद्भावनेची आहे. आपल्या खेळकर, मिस्कील व सहानुभूतीने ओसंडणाऱ्या स्वभावामुळे ते विद्यार्थी वर्गात प्रिय झाले नसते तर नवलच. प्रत्येक बारीक-सारीक गोष्ट ते अतिशय तन्मयतेने व टापटिपीने करतात. त्यांचे हस्ताक्षर फारच सुरेख आहे. त्यांचे ग्रंथवेड

---

१. ‘ भूषण ग्रंथावली व मराठ्यांचा इतिहास ’ ह्या संशोधन-योजनेसाठी डॉ. तिवारी यांना महाराष्ट्र सरकारकडून दीड हजार रुपयांचे संशोधन अनुदान देण्यात आले. ही संशोधन योजना जून १९७० मध्ये पूर्ण झाली.

२. अद्भुत रामायणाच्या चिकित्सक अभ्यासासाठी डॉ. तिवारी यांना शिवाजी विद्यापीठाकडून चारशे रुपये आणि विद्यापीठ अनुदान आयोग, भारत सरकार यांच्याकडून पांचशे रुपये अशी दोन संशोधन-अनुदाने देण्यात आली आहेत.

(९)

वाखाणण्यासारखे आहे. स्वस्थपणा, निवांतपणा हे शब्द त्यांच्या शब्द-
कोशात जवळ जवळ नाहीतच. सतत उद्योगमग्न असूनही ते क्वचितच
थकलेले, कंटाळलेले किंवा चिडलेले असे दिसतात. डॉ. तिवारी म्हणजे
मूर्तिमंत उत्साहच होय असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. त्यांच्या
भरघोस यशामागे फार मोठी तपस्या, अखंड प्रयत्न, कौतुकास्पद दीर्घोद्योग
व हेवा करण्यासारखी चिकाटी आहे.

प्रा. श्री. के. हरिदास

प्रस्तावना

सोलापूर येथील डॉ. भगवानदास तिवारी हे ज्यावेळी आपले हे गद्यकाव्य घेऊन माझ्याकडे प्रस्तावनेच्या अपेक्षेने आले, तेव्हा मला अनेकविध आश्चर्यांनी धक्का दिला. डॉ. तिवारी हे भाषापंडित आणि दार्शनिक असून शिवाय कवीहि आहेत. ते कवी असून पुन्हा संशोधक आहेत. त्यांनी अनेक स्पर्धांत पारितोषिके मिळविली आहेत. अनेक विद्यापीठांकडून आणि शासन संस्थांकडून अनुदान मिळविले आहे. हिंदी भाषेसारख्या अनेक प्रांतात चालणाऱ्या भाषेत त्यांनी नाव कमावलेले असून ते आज मराठीत रचना करीत आहेत, दासगोधासारख्या राष्ट्रीय मराठी ग्रंथाचा हिंदी अनुवाद करीत आहेत. ते एक उद्योगी आणि महत्वाकांक्षी पंडित आहेत. 'अनुभूती आणि विचारवीथी' हे त्यांचे काव्य म्हणजे त्यांच्या या वाङ्मयीन दिग्विजयातली एक छोटीशी मोहीम होय. तिचा परिचय या प्रस्तावनेच्या द्वारे मराठी वाचकांना करून दिल्याने डॉ. तिवारींची पुरती ओळख होईल असेंहि नव्हे. ज्या पंडिताने विद्वान आणि कवी म्हणून हिंदीच्या क्षेत्रात नांव मिळवले आहे, अशा पंडिताचे हे मराठी गद्यकाव्य आहे. एवढी ओळखहि पुरेशी व्हायला हरकत नाही.

शिवाय या पुस्तकासोबतहि डॉ. तिवारींचे व त्यांच्या काव्याचे परिचय छापलेले आहेतच. महामहोपाध्यायांचा पुरस्कार आहे; श्री. फडके यांनी लिहिलेला त्यांच्या चरित्राचा आराखडा आहे. आता उरला प्रत्यक्ष या काव्याचा परिचय. तो वाचकांना प्रत्यक्ष आस्वादानेच व्हायचा आहे ! माझे काम एकपरी कमलदलावर कुंचल्याने रंग चढविण्याचे किंवा द्राक्षापाकात शर्करा घालण्याचे आहे.

डॉ. तिवारींचे काव्य छंदोविहीन वा स्वैर गद्यात आहे. मनात आणते, तर डॉ. तिवारी छंदोमय मराठी रचना करू शकते. अन्यभाषी विद्वानाला मराठीत लिहिणे अवघड आहे. पण मराठीत लिहिणाराला छंदांत लिहिणे अवघड नाही. मराठीतला स्वच्छंद लिंगभेद आणि विभक्तीप्रत्ययांपूर्वी होणारे विकार, यामुळे हिंदीची सखली बहीण-नव्हे जुळी बहीण, असलेली मराठी, आमच्या हिंदी बांधवांना उगीचच अवघड होऊन बसते ! डॉ. तिवारी सुंदर मराठी लिहू शकतात, आणि तरी नामाला सरळ प्रत्यय लावून मराठीचे सुलभरूप (Simplification) त्यांच्याहि हातून सहज होऊन

जातं. ' प्रस्तावनेसाठी ' या ऐवजी ' प्रस्तावनासाठी ' असं लिहून ते मोकळे होतात ! कदाचित पुढच्या पिढीत मराठीतल्या सामान्य रूपाला फाटा देऊन तिला हिंदीच्या अधिक जवळहि नेलं जाईल. पण या संपूर्ण काव्याला पद्यरूप देण्याच्या आड यातल्या कोणत्याच अडचणी नव्हत्या. तिवारीजींनी ' दासवोध 'चा हिंदी अनुवाद तर ' समवृत्त ' म्हणजे हिंदीत अजीवात नसलेल्या ओवी छंदात केला आहे. अर्थात् तिवारीजींच्या भाषा प्रभुत्वाबद्दल प्रश्नच नाही. पण या काव्याचं स्वरूप असं आहे की, त्याला मुक्तछंदाहूनहि ' मुक्त ' असा छंद हवा. लयबद्ध उदात्त गद्य म्हणजेच असा 'मुक्ततर' छंद होय ! त्याचाच वापर तिवारीजींनी केला आहे.

तत्त्वज्ञानर काव्यांची जगात एक वेगळी परंपराच आहे. वैदिक ऋचा, औपनिषदीय मंत्र ही उदाहरणें तर भारताच्या पारंपरिक परिचयातलीच आहेत. दोन हजार वर्षांपूर्वीचा लॅटिन तत्त्वज्ञ ल्युक्रीशियस्, नऊशे वर्षांपूर्वीचा फारसी कवी उमरखय्याम, आणि अगदी आपल्या काळातले रवीन्द्रनाथ, यांच्या काव्यात एक प्रकारचं सहोदरत्व आढळेल. ते तिघे आस्तिक आहेत की नास्तिक, ते आशावादी आहेत की निराशावादी, हा प्रश्न येथे गौण आहे. विश्व आणि मानव यांच्यासंबंधी स्वतःच्या हिमतीवर हे तिन्ही ऋषी चिंतनाला सरसावले आहेत, हे त्या तिघातलं समानत्व होय, असं मी मानतो. रवीन्द्रनाथांनी आपल्या बंगाली गीतांचा इंग्रजी अनुवाद करताना ज्या " Vers-Libre " (Free verse) चा आश्रय केला, त्याचाच तिवारीजींनी आपल्या मराठी रचनेकरिता केला आहे.

वरील तीन जगत्कवी आणि डॉ. तिवारी यांच्या काव्याच्या बैठकीत एक फरक आहे, या तिघांचं काव्य केवळ अनुभव आणि चिंतन यांवर आधारलेलं आहे तर तिवारीजींचे हे गद्यकाव्य जागतिक तत्त्वज्ञान वाङ्मयाचाहि आधार घेत आहे, निदान जागतिक तत्त्वज्ञान ग्रंथांच्या प्रकाशात हे काव्य वाचलं, तर अधिक समजण्यासारखं आहे असा लेखकाचा विश्वास आहे. अशा नव्वद जगप्रसिद्ध ग्रंथांची यादी तिवारीजींनी आपल्या काव्याच्या शेवटी जोडलेली आहे. आणि तरी तिवारीजींच्या रहस्य संशोधनाचं बळ त्यांच्या चिंतनात आणि कल्पनाशक्तीतच आहे. त्यांना काही दिसून गेलेलं, चमकून गेलेलं आहे-अन् त्याच्या शोध यात्रेकरिता-' खोज ' करिता-ते पुन्हा निघाले आहेत.

' जो दिलमें खो चुका है, वो दिल में ढूँढता हूँ ! ' -असा त्यांच्या या शोधयात्रेचा एकंदर प्रकार आहे. ' तू कुठे आहेस ? ' हे त्यांचे तेविसावे गद्यगीत पाहावे.

“सृष्टीच्या कणाकणामध्ये तुझीच छवी विद्यमान आहे ... जन्म आणि मृत्यू यांत तुझीच जागृती आणि सुषुप्ती आहे. तू सर्वव्यापी आहेस, अन्तर्यामी आहेस. याच विश्वासाने प्रेरित होऊन मी विचार करीत आहे की तू कुठे आहेस ? ”

मुक्तीच्या रूढ कल्पनेविरुद्ध झगडा जसा ‘गीतांजली’त दिसतो, तसा तिवारीजींच्या या काव्यातहि दिसतो. ‘बंधनमुक्ती’ या गीतात ते म्हणतात:—

“.....तू मला स्वर्गाची दारे उघडून जीवन मुक्तांचे दर्शन घेण्याची संधी दिलीस, तेव्हा .... मला असे आढळले की, ते जीवन मुक्त कर्महीन होते. तेव्हा मला कळाले की मुक्ती सचेतन नाही तर केवळ निष्क्रियता आहे. जीवन नाही, मृत्यु आहे. हे उदारा ! जर तू मला काही देण्याच्या विचारात असशील तर कृपा करून मला मुक्तीच्या कामनेपासून मुक्त कर. ”

तिवारीजींच्या या आक्रोशात सामाजिक-राजकीय आग्रहहि आहे. “वाणीचा आग्रह” या त्यांच्या गीताचा शेवट “म्हणून आता मी गप्प बसणार नाही.” या आधुनिक यूरोपीय वाङ्मयातल्या घोषवाक्याने झाला आहे. गेल्या महायुद्धात विख्यात फ्रेंच लेखक रोमॅरोलॅ यांनी केलेला “I will not rest.” हा उद्घोष जगप्रसिद्ध आहे. फ्रेंच लेखक सार्त्र याचाहि भर लेखकाच्या सामाजिक-राजकीय जबाबदारीवर किंवा ‘Involvement’ वरच आहे. छोटा जॉर्ज वाशिंग्टन ज्या पोट-तिडकीने “वात्रा माझ्याने खोटे बोलवत नाही !” असे म्हणाला, त्याच आंतरिक वेदनेने अर्वाचीन काळातला साहित्यिक “म्हणून आता मी गप्प बसणार नाही !” असे म्हणत असतो. तो मनःशान्तीचा आणि सौंदर्यचिंतनाचा भोक्ता असला तरी भोवतालची अशांतता आणि अमुंदरता जोवर कायम आहे, तोवर ‘गप्प बसण्याला’ तो तयार नसतो, हे त्याचे खास वैशिष्ट्य आहे. तो राजस्तुती आणि संभोग शृंगार यांवर काम भागविणारा उत्तरकालीन संस्कृत कवीही नव्हे, की जगाकडे पाठ फिरवून मुक्तीची वाट पाहणारा मराठी संत कवीहि नव्हे.

आणि तिवारीजींच्या काव्याची जात रवीन्द्रांच्या ‘गीतांजली’ चीच आहे, असे म्हणताना मी तिवारीजींना टागोरांच्या पदवीला पोहोचवीत आहे, असा कोणी गैरसमज करून घेऊ नये. मी फक्त काव्याचा प्रकार आणि सूर कोणता ते सांगत आहे. काव्याचा दर्जा इथे सांगत नाही. अशा

काव्यात कवी स्वतःला प्रतीत झालेले जीवनाचं आणि सृष्टीचं रहस्य परमेश्वराला आणि स्वतःलाच निवेदन करीत असतो. अशा काव्याला इंग्रजीत 'Mystic poetry' असं म्हणतात. मराठीत त्याला गूढगुंजनात्मक काव्य हा शब्द रूढ आहे. जुन्या मराठी कवींचं वेदांतपर काव्य आणि हे नवं गूढगुंजन, यात फरक आहे. वेदांतपर काव्यात ब्रह्म, माया, प्रपंच, परमार्थ या प्रचलित कल्पना व हे प्रचलित शब्द स्वीकारलेले असतात. नव्या गूढगुंजनात या दार्शनिक कल्पना स्वीकारलेल्या नसून अधिक वैयक्तिक आणि 'Intimate' अशी 'तू-मी' ची भाषा असते. फार तर 'तू' 'मी' आणि 'दृश्यसृष्टी' ही त्रिपुटी असते. या काव्यात 'दुर्बोधता' या अर्थानं गूढता असते अशी काहींची कल्पना आहे, ती चुकीची आहे. गूढगुंजनांतील 'गूढ' चा अर्थ 'दुर्बोध' हा नसून खोल, गहन हा आहे. जी अनुभूती शब्दांच्या पलीकडची आहे, ती अशा काव्यांत सांगण्याचा प्रयत्न असल्यानं, ते काव्य 'गूढ' होत असतं. कधी-कधी ही गूढता अभिव्यक्तीच्या अस्पष्टतेसारखीहि भासते. पण ती अस्पष्टता कवीच्या अनुभवात नसते, तर त्याला उपलब्ध असलेल्या शब्दात असते. अशा वेळी कवीला दीर्घ रूपकाचा वा 'Allegory' चा उपयोग कधी-कधी अपरिहार्य वाटतो. तर कधी-कधी तो—

“ मरणात खरोखर जग जगते ”

या तांब्यांच्या ओळीसारखी विरोधाभासाची भाषा वापरतो. यात अवघडपणा किंवा पांडित्य यांचं अवडंबर नसून “जिवाचं रहस्य आता तुम्हांला कोणत्या शब्दात सांगू ?” असं म्हणत आढेवेढे घेतलेले असतात. सारांश, जे सांगता येण्यासारखं नाही, ते सांगण्याचा सहर्ष, पण सलज्ज प्रयत्न, ज्या काव्यात असतो, त्याला गूढगुंजनात्मक काव्य म्हणतात. त्यात जुना वेदांत तर नसतोच पण नवा सिद्धांतहि नसतो. त्यातला अनुभव कदाचित् सामान्य अर्थानं “नवा” नसेल, पण जिवंत, टक्करीत, 'Genuine' या अर्थानं तो नवा असतो. मोगन्याचं फूल हजारों वर्षे लोक पहात आहेत; पण म्हणून सकाळी उठल्याबरोबर दारात फुललेला मोगरा दिसला, तर तो जुना नसून नवाच असतो. आधुनिक 'Mystic' काव्यांतल्या अनुभवांचं हि तसंच आहे. तो सनातनहि असतो आणि नवीनहि असतो. त्यात सौंदर्याच्या आणि प्रेमाच्या द्वारे कवी सृष्टीचं रहस्य शोधत असतो. प्रेम आणि सौंदर्य ही दोन्ही सनातन आणि नित्यनूतन आहेत. पण वेदांताचं तसं नाही. वेदांत एकदा सांगून झाला, की तो शिळा, जुना

आणि 'दुसऱ्याचा' असतो. एकदा कोणीतरी सांगून टाकलेल्या वेदांताला गूढगुंजनांत स्थान नाही !

डॉ. तिवारी यांच्या काव्यात ज्या प्रमाणात नित्यनूतन 'स्वानुभूती' आढळेल, त्या प्रमाणात ते 'गूढगुंजन' ठरेल; उलट ज्या प्रमाणात 'वेदांत' आढळेल त्या प्रमाणात ते जुनं आध्यात्मपर काव्य ठरेल. स्वतः तिवारींची आपल्या या काव्याविषयी समजूत काय आहे ? कवीची स्वतःच्या काव्या-बद्दलची—किंवा 'काव्य' या वस्तू बद्दलची कल्पना नेहमीच यथार्थ असते असं नाही. इंग्रज रोमॅंटिक कवी लॉर्ड बायरन् हा ॲलेक्झॅंडर पोपचं काव्य आदर्श मानी ! पण त्याचं स्वतःचं काव्य पोपच्या गद्यप्राय काव्यापेक्षा वेगळंही होतं अन् श्रेष्ठही होतं. डॉ. तिवारींना स्वतःला त्यांचं हे काव्य 'वेदांतपर आहे,' असं म्हटलंलं आवडेल, की गूढ गुंजनात्मक आहे, असं म्हटलंलं आवडेल, याचा मला अंदाज नाही. त्यांनी जोडलेल्या प्रचंड संदर्भ ग्रंथमालेवरून गूढकवीपेक्षा पंडित कवीत त्यांची गणना केली, तर त्यांना स्वतःला प्रिय होईल असं वाटतं. त्यांच्या काव्यावरही पांडित्याचा भार अगदीच नाही, असं नाही तथापि रहस्य—चिंतन आणि समर्पणशीलता यांच्यामुळेच या काव्यातल्या सौंदर्याच्या अंशाचा परिपोष झालेला आहे. निदान मला तरी त्या भागातच काव्याचा अनुभव अधिक आला. उर्वरित भागात पंडितांना तोषकारक साहित्य आढळेल, अशी आशा करू या !

कवीची जन्मभाषा नसलेल्या, मराठी सारख्या 'अनियमित'— अतएव अवघड-भाषेत काव्य करणं हे एक धाडस आहे. या धाडसातून सहीसलामत निभावून गेल्याबद्दल एक मराठीभाषी समीक्षक म्हणून मी तिवारीजींचे अभिनंदन करतो. अशा मराठी रचनेत हिंदीचे काही ढंग शिरले, तर 'अब्रह्मण्यम्' किंवा "तोबा, तोबा !" म्हणणारांपैकी मी नाही ! पण तसे ढंग किंवा तसे 'हिंदीपण' (Hindi-ism!) तिवारींच्या मराठीत आढळतात. हे मात्र नमूद केलं पाहिजे. 'एकमेकांच्या' या ऐवजी बहुतेक हिंदी-भाषी लेखक 'एक दुसऱ्याच्या' असं लिहितील ! अस्सल मराठी लेखक सेतुमाधवराव पगडी यांच्याहि ग्रंथांत हा प्रयोग अनेक जागी आढळतो. 'मनाची झोळी भावनेनं भरली' या सारख्या सुंदर हिंदी शब्दप्रयोगांनी मराठीत सौंदर्याची भरच पडेल. "तू माझ्या अन्तर्मनावर 'आच्छादित'" हो यातला 'आच्छादित'चा उपयोग मात्र फारच संशयास्पद आहे ! पण ही सर्व 'अ-मराठी' स्थळे आम्हांला प्रियच आहेत. कारण एक अन्यभाषी विद्वान मराठीत लिहीत आहे. याची सुखद स्मृती त्यामुळे मराठी वाचकांना होत असते !

अनेक अर्थानी या हिंदी पंडिताचं हे मराठी गद्यकाव्य मराठीत अपूर्व आहे. त्यांच्या हिंदी दासबोधाची महाराष्ट्र आणि भारत तितक्याच आतुरतेने 'इंतजार' करीत आहे.

तिवारीजींचं नाव हिंदीप्रमाणेच मराठी वाङ्मयातहि चिरकाल राहील, असा माझा विश्वास व आशीर्वाद आहे.

अगवानदास तिवारी

मनोगत

● ज्ञानेश्वरीतील 'पसायदान' वाचत असताना 'साहित्य-साधने' साठी 'वाग्यज्ञ' हा शब्द पाहून मला महाराष्ट्र वाग्देवीच्या मंदिरात वाग्यज्ञात भाग घेण्याची प्रेरणा मिळाली आणि त्यामुळे दिव्य सौंदर्य, रस आणि गंध यांनी युक्त विविध पुष्पहारांनी समलंकृत अशा महाराष्ट्र वाग्देवीला मी हा पाकळ्यांचा हार अर्पण करण्याचे धारिष्ट्य केले.

● 'कवित्व' किंवा 'पांडित्य' या पैकी माझ्याजवळ काही नाही. या ग्रंथातील 'गीत गायनाची आशा' माझ्या म्हणण्याचे समर्थन करील.

● अध्ययन, आत्मनिरीक्षण आणि विश्वचिंतन या मुळेच या ग्रंथातील वेडे-वाकडे बोल प्रस्फुटित झाले आहेत. या रचना - प्रक्रियेचा काही इतिहास असा आहे.

महाराष्ट्रात आल्यानंतर भुसावळ येथील हिंदी-सेवा-मंडळाचे मंत्री श्री कानजी प्रेमजी जोशी यांच्या वरोवर मी दहा वर्षे काम केले. 'हिंदी-सेवा' आणि 'हिंदी-प्रचार' यांचे सौंग करून त्यांनी स्वतःची राजकीय किंवा सामाजिक प्रतिष्ठा वाढविण्याचा यत्न कधीही केला नाही, म्हणून त्यांच्या निरभिमान आणि प्रभावी व्यक्तिमत्वामुळे या ग्रंथातील 'पायरीचा दगड' अस्तित्वात आला.

● कधी-कधी वेग-वेगळ्या विचार आणि प्रसंगांनी मला लिहायला प्रेरित केले. फ्रेंच वारफेल यांच्या ' Between Heaven & Earth ' या ग्रंथातला हा विचार ' Death is not only remote but is consequential ; there is no death ' आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची विमानातून शेतावर विखुरण्यात आलेली रक्षा यांचा संयोग होऊन ' हिरव्या पदराचा आशिक ' उद्भवला.

● ' रक्त-पिपासा ', ' यंत्र ' ' राजनीती ' इत्यादी ज्वलंत मानव-समस्ये-संघर्षाचीं गद्यकाव्ये विश्वजीवनाच्या संघर्षातून अस्तित्वात आली.

● कधी-कधी पूर्वसूरींचे विचार प्रेरक ठरले. उदाहरणार्थ—

‘ आनंदो ब्रह्मोति व्यजानात । आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।

आनंदेन जातानि जीवन्ति । आनंदं प्रयन्त्यभिसं-
विशंतीति ॥ ’

तैत्तिरीयोपनिषदात भृगुवल्लीत षष्ठम् अनुवाकातल्या वरील श्लोकामुळे ' आनंद ' उत्पन्न झाला.

तसेच—

‘ कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसम्प्रपद्यते ’
— श्वेताश्वेतरोपनिषद, ५।११.

‘ आत्मा व इदमेक एवाग्र आसीत । नान्यत्किंचन-
मिषत् । ’

— ऐतरेयोपनिषद, १।१।१.

आणि

‘ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येय योनिः सर्वस्य
प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् । ’

— माण्डूक्योपनिषद, ६

यांच्या संयुक्त प्रभावामुळे ' तू कुठे आहेस ' या गद्यकाव्याचा प्रारंभ झाला.

● कधी-कधी पौर्वात्य आणि पाश्चात्य विचारवंतांचा वैचारिक सहयोग देखील गद्यकाव्याच्या निर्मितीला कारणीभूत ठरला. ऋग्वेदातील ' आ नो भद्राक्रतवो यन्तु विश्वतः । आणि सर जेम्स जीन्स यांनी आपल्या Physics & Philosophy या ग्रंथात नमूद केलेले खालील विचार—

“ We each live in our mental life in a prison house from which there is no escape. It is our body. Our sense organs are windows, through which we can look out and acquire knowledge.” म्हणून ‘मुक्तद्वार’ लिहायला मनाची दारें उघडली गेली.

अशा रीतीने या ग्रंथामागे अनेक वर्षांची साधना आणि युगा-युगांतील चिंतन समाविष्ट आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगायचं तर पूर्वकालीन विद्वानांच्या ज्ञान साधनेचा वारसा आणि माझ्या भोवतालच्या विश्वातील प्रेरणा या मुळेच ही लहानशी कृती जन्म घेऊ शकली. ज्या साधकांच्या विचारांमुळे मला ही स्फूर्ति मिळाली त्यांची नांवे व त्यांच्या ग्रंथांची सूची परिशिष्टात दिली आहे. ऋण निर्देशाचा तो माझा प्रयत्न आहे. त्या सर्व पंडितांचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

● तसे पाहिले तर जगातील समस्त तत्त्वज्ञान पद्धती सत्यापासून उद्भवल्या आहेत. तरीपण आतापर्यंत कोणत्याही तत्त्वज्ञान पद्धतीपासून संपूर्ण सत्य प्रकटले नाही. याच कारणाने जर मी सुद्धा या ग्रंथाच्या शेवट-पर्यंत त्या ‘संपूर्ण’ किंवा ‘अंतिम’ सत्याला धरू शकलो नाही, तर त्याबद्दल मला खंत वाटायचं कारण नाही. अनुभूती आणि विचारांच्या क्षेत्रात सत्याच्या उपलब्धीपेक्षा सत्याचा शोध घेत असणे अधिक सरस आहे. हा ग्रंथ लिहिताना मला हीच सरसता लाभली आहे.

● जगात कोणत्याही एका तत्त्वज्ञानावर पूर्ण विश्वास धरून जगणे म्हणजे प्रज्ञेचा मृत्यु होय. स्वस्थ संदेह आणि मुक्त जिज्ञासा यांतच ज्ञानाची जिजीविषा असते. याच पद्धतीने मी विचार करीत निघालो आहे.

● एका ‘धाडसी’ माणसाची कृती असल्यामुळे वाचकांना या ग्रंथात अनेक दोषस्थळे आढळतील. त्यासाठी माझ्याजवळ क्षमायाचनेव्यतिरिक्त काय आहे ?

● म. म. दत्तो वामन पोतदार हे महाराष्ट्रातील ज्ञानमहर्षि आहेत. त्यांचा स्नेह, शुभाशीर्वाद, मार्गदर्शन आणि ‘पुरस्कार’ लाभल्यामुळे मला धन्यता वाटते. त्यांच्याबद्दलच्या आदराचे प्रतीक म्हणूनच हा अर्किचन ग्रंथ मी त्यांनाच समर्पण करण्याचे ‘दुसरे धाडस’ केले आहे.

● प्रा. श्री. के. क्षीरसागर यांनी या ग्रंथाची ‘प्रस्तावना’ लिहून मला शुभाशीर्वाद दिला आणि राष्ट्रीय भावनात्मक ऐक्यासाठी माझ्या सारख्या मराठीतर भाषा-भाषिकांच्या कृतीचे जे कौतुक केले त्याबद्दल त्यांचे आभार

मानून मोकळे न होता त्यांच्या ऋणातच राहणे अधिक बरे ! प्रा. श्री. फडके यांनी माझ्या संबंधीचा लेख लिहून मला उपकृत केले आहे.

● सोलापूर येथील 'सोलापूर समाचार' चे वयोवृद्ध संपादक श्री. बाबूरावजी जक्कल यांनी या ग्रंथातली सर्व गद्यकाव्ये 'सोलापूर समाचार' च्या रविवारच्या पुरवणी अंकांत दिनांक २२ फेब्रुवारी १९७० पासून ३१ मे १९७० पर्यंत प्रसिद्ध केली, म्हणून मी त्यांचा व श्री. जयंतराव जक्कल आणि श्री. प्रभाकर नुलकर यांचा ही आभारी आहे.

● या ग्रंथाची पांडुलिपी तयार करताना श्री सुमेरचंद जैन यांनी मला सहकार्य दिले व श्री. व. ग. देवकुळे यांनी या ग्रंथाला प्रकाशित करण्यासाठी प्रेमपूर्वक परिश्रम घेतले, त्याबद्दल मी या दोघांचे आभार मानतो.

२ जानेवारी १९७२

सोलापूर कॉलेज, सोलापूर-२

अनुभूती
आणि
विचारवीथी

(२२)

मेधामहं प्रथमां ब्रह्मण्वतीं ब्रह्मजूतां ऋषिण्डुताम् ।

प्रपीतां ब्रह्मचारिभिः देवानां अवसे हुवे ॥

— अथर्ववेद, ६।१०।१२.

आज मी माझ्यात विद्यमान देवतांच्या दिव्य अंशाच्या रक्षणासाठी अशा मेधाशक्तीला आवाहन करीत आहे. ती मेधाशक्ती ब्रह्मज्ञानाने परिपूर्ण, ब्राह्मणांकडून पूजित आणि ऋषिजनांकडून प्रशंसित आहे.

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।

यद्पूर्वं यक्ष्मन्तः प्रजानां तन्मने मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

— यजुर्वेद ३४।२.

ज्यामुळे विद्वान आणि धैर्यवान लोक सामाजिक क्षेत्रात परोपकारी कर्म करतात आणि जे संपूर्ण प्राणीवर्गात अपूर्व आणि आदरणीय रूपात विराजित आहे, असे ते माझे मन शिव संकल्प करणारे असावे.

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे पृथिव्याः सीद भासन्तरिक्ष

मापृण । ज्योतिषा देवमुत्तमान तेजसा दिश उददहं ॥

— यजुर्वेद, १७।७२.

हे साधक जीवा ! तू सुंदर पंखांनी उडणारा, उन्नती करणारा आणि गौरवपूर्ण असे तत्त्व आहेस. तू पृथ्वीच्या पाठीवर त्रैस आणि आपल्या ज्योतीने अंतरिक्षाला भारून टाक. आपल्या प्रकाशाने घुलोकाला उन्नत कर आणि आपल्या तेजाने सर्व दिशांना शक्ति-संपन्न कर.

शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिग्रवन्तु नः ॥

— ऋग्वेद १०।९।४.

सर्वव्यापी प्रभूने आमच्या आकांक्षाना पूर्ण करावे व आम्हां सर्वांना प्रगतीकडे न्यावे. सुख आणि आनंदाला त्याने आमच्याकडे प्रवाहित करावे.

तारतम्य

१. मुक्ति-निवेदन	१	२३. तू कुठे आहेस ?	२१
२. निर्बाध गती	२	२४. गीत-गायनाची आशा.	२२
३. तू कोण ?	२	२५. भारभूत क्षण.	२३
४. नीरवता.	३	२६. वंदी.	२४
५. पुष्पहार	४	२७. कर्मभूमी.	२४
६. कुंभार.	४	२८. मूक स्वर.	२५
७. अभिशापित वरदान.	५	२९. जीवन-पुष्प.	२६
८. वीणचे स्वर.	७	३०. चल...ते वल्ले सांभाळ!	२७
९. कामना	८	३१. प्राणांचे अतिथी.	२८
१०. अश्रू.	८	३२. लपंडाव.	२९
११. पायरीचा दगड.	९	३३. थकवा.	३०
१२. ललकार.	१०	३४. देवाण-घेवाण.	३१
१३. ज्वालामुखी.	११	३५. मूल्यमापन.	३१
१४. प्रकाशाचा शोध.	११	३६. मुक्तद्वार.	३२
१५. स्वर-साधना.	१२	३७. धपापणारे ऊर.	३३
१६. वाणीचा आग्रह.	१३	३८. हिरव्या पदराचा आशिक	३४
१७. आन्धान.	१५	३९. रक्ताची तहान.	३५
१८. अज्ञात मित्र.	१६	४०. पहारेकरी.	३६
१९. प्रार्थना.	१७	४१. दीपदान.	३७
२०. हाक.	१८	४२. अनंत यात्रा.	३८
२१. वंध्यनमुक्ती	१९	४३. पांघरूण.	३९
२२. घाणेरडे हात.	२०	४४. सोनेरी साखळी.	४०

(२४)

४५. अस्तित्व बंधन.	४१	७५. आत्मीयता.	७२
४६. अभिसार.	४३	७६. मोहर.	७३
४७. तुझे स्वर.	४४	७७. परतफेड.	७४
४८. सरसता.	४५	७८. समर्पण.	७५
४९. सावली.	४६	७९. गायक.	७५
५०. पिंजरा.	४६	८०. गौरव.	७६
५१. निवान्याचा शोध.	४७	८१. जवळीक.	७७
५२. पूजा.	४८	८२. मीलनाची इच्छा.	७८
५३. भंगलेले स्वप्न.	४९	८३. प्रकाश.	७९
५४. शाश्वत क्रम.	५०	८४. वेदना.	८०
५५. पक्षांचा मेळावा.	५१	८५. चिन्मय सत्य.	८१
५६. इशारा.	५२	८६. पहाटेच्या प्रतीक्षेत.	८२
५७. ठिणगी	५३	८७. लहान मुले.	८२
५८. ज्योतिर्मय गीत.	५४	८८. तुझी पूजा.	८३
५९. अमर लेख.	५५	८९. अमृत कलश.	८४
६०. नाम-रूप.	५६	९०. यंत्र.	८५
६१. रंगभूमी.	५७	९१. लक्ष्यवेध.	८६
६२. तुझे प्रेम.	५८	९२. प्रकाशदूत	८७
६३. नवनिर्मिती.	५९	९३. प्रकाश स्रोत.	८८
६४. अतृप्त तहान.	६०	९४. क्रूर.	८९
६५. पूजेची वेळ.	६१	९५. काळजी.	९०
६६. मूकतेची भाषा.	६२	९६. राजनीती.	९१
६७. जिज्ञासा.	६३	९७. अनिवार्य.	९२
६८. विलंब.	६४	९८. कर्मफल.	९३
६९. नवे मार्ग.	६६	९९. परिवर्तन.	९४
७०. शुभागमन.	६७	१००. पवित्र भावभूमी.	९५
७१. हास्य आणि अश्रू.	६८	१०१. अंतिम सत्य.	९५
७२. आनंद.	६९		
७३. परीक्षा.	७०		
७४. दोन तट.	७१		

● परिशिष्ट

काही सन्दर्भ ग्रंथ. १-४

मुक्ति-निवेदन

प्रभो ! माझे संकीर्णतेचे बंधन तोड.

माझ्या चेतनेच्या अनंत ज्योतीस संसाराच्या प्रांगणांत ठेव नि
अज्ञानाच्या घनांधकारात तिला दिव्य प्रकाशाने प्रज्वलित करून
संपूर्ण सृष्टी ज्योतिर्मय बनव.

प्रभो ! माझे संकीर्णतेचे बंधन तोड.

या लहान फुलात तू सौरभाचे अनंत कोश साठविलेले
आहेस. त्या सौरभाला गीतांच्या मलय पवनात मिसळून विश्वाच्या
नंदनवनास सुरभित करू दे.

प्रभो ! माझे संकीर्णतेचे बंधन तोड.

माझ्या जीवनाच्या एकतारीवर तू श्वासाची अमर तार
बसविलेली आहेस. तिला तुझ्या अज्ञात करांनी हलुवार स्पर्श
करून शंकृत कर आणि प्रेमाचे दिव्य संगीत छेडून साऱ्या
जगास आत्मविस्मृत होऊ दे.

प्रभो ! माझे संकीर्णतेचे बंधन तोड.

निर्बाध गती

जर सूर्याची सोनेरी किरणे दाट जमलेल्या ढगांच्या प्रस्तर
खंडांना भेदून पृथ्वीवर अजस्र प्रकाशस्रोत प्रवाहित करू
शकतात,.....

जर लहान-लहान जलबिंदू देखील प्रचण्ड वायटल आणि
तुफान यांचे हृदय विदीर्ण करून आतप-संतप्त पृथ्वीची तहान
मिटवू शकतात, ...

जर सरिता मार्गात असलेल्या संपूर्ण अडथळ्यांना ओलांडून सागराला मिठी मारते व आत्मसमर्पण करू शकते, ...

जर पुष्पांचा सौरभ घनदाट झाडीतील कंटकांच्या चौकी-दारीतूनही निसर्गाला स्वतःचा सुगंध अर्पण करू शकतो.....

... तर आस्था, विश्वास आणि आत्मप्रचीती यांनी परिपूर्ण अशा माझ्या गीतांना जनसामान्यांच्या हृदयाला स्पर्श करताना कोण बरे थांबवू शकेल ?

तु कोण ?

सूर्यास्त झाला आहे. आशेचा दीप प्रज्वलित करून मी माझ्या दाराजवळ ठेवला आहे. गोऱ्यागोमट्या नववधूप्रमाणे चंद्र-किरण माझ्या दाराकडे येत आहेत. तारकांच्या डबडबलेल्या डोळ्यात कुणाची तरी प्रतीक्षा आहे.

या वेळी मी पण कुणाच्या तरी प्रतीक्षेत व्यग्र असून त्या पथावर दृष्टी पसरून बसलो आहे. पूजेच्या ताटात ठेवलेल्या दीपाची दुर्बल ज्योत वाऱ्याने थरथर कापत आहे. तुझ्या चरणी अर्पण करण्याकरिता आणलेली फुलें तुझ्या वियोगाने उदास झालेली आहेत आणि रात्रीच्या आळसलेल्या नेत्रातून माझी स्वप्ने दवविंदु बनून झरत आहेत.

दूरवर....आम्रकुंजातील वृक्षांच्या शीतल सावलीतून पानांचा मर्मर स्वर वाऱ्यावर तरंगत येत आहे. मला वाटते हा तुझा पदध्वनी आहे.

क्षितिजापलिकडून येणाऱ्या व्याकुळलेल्या वाऱ्यातून मला तुझे आवाहन ऐकू येत आहे. या अज्ञात मार्गावर मला हळू हळू साद घालणारा तू कोण आहेस ?

नीरवता

बाजार संपला आहे. धावपळीचा सारा गोंधळ शांत झाला आहे. मी मात्र एकटा उदास, मूक, विचारांच्या आवर्तात सापडलेला, एका कोपऱ्यात उभा आहे. निरभ्र निळ्या आकाशात सूर्याची सोनेरी किरणे संध्येच्या कुशीत झोपली आहेत.

निशेचा घनांधकार पर्वतशृंगापासून खाली येऊन पृथ्वीवर पसरत आहे. शुक्राचे एकाकी किरण पृथ्वीकडे येत आहेत. घरट्यातील कुजवूज शांत झाली आहे.

अशा नीरव वेळी माझे मन एकाकी पक्षाप्रमाणे क्षितिजापलिकडे जाण्यासाठी उड्डाण करीत आहे. कल्पनेने आपले सोनेरी पंख पसरलेले आहेत.

बाजार संपला आहे. धावपळीचा सारा गोंधळ शांत झाला आहे.

पुष्पहार

धरतीच्या धुळीने स्वतःच्या सौन्दर्याने मला आकर्षित केले आहे. म्हणूनच मातीच्या प्रत्येक निर्मितीत मला माझ्या प्रियकराचे दर्शन घडते आणि मी त्या निर्मितीच्या सौंदर्याने लुब्ध होऊन जातो. मी त्यासाठी पुष्पहार गुंफतो.

पण ..... तुम्ही मला माळी समजू नका. मी फुलझाडांचे वाफे लावीत नाही. फुले तोडून व त्यांचे हृदय विद्ध करून मी पुष्पहार बनवीत नाही. मी फुलांचा व्यापारही करीत नाही. सौंदर्य आणि सौरभापासून कृतकृत्य होण्याकरिता मी पुष्पांचा संचय करतो.

माझ्या हृदयात भावनांच्या कोमल पाकळ्या असलेले रूप, रंग, रस आणि गंध यांनी युक्त अशी गीते फुलासारखी फुललेली आहेत. मी त्याच गीतांचा पुष्पहार गुंफित आहे, पुष्पांचा नाही.

कुंभार !

हे कुंभार !

आता पक्क्या झालेल्या माठाला दुरुस्त करू नकोस, कच्च्या माठाला सुंदर आकार दे, पक्के बनव आणि रंग दे.

हे माळी !

वृक्षांची काटछाट करून त्यांना सुंदर करण्याचा प्रयत्न करू

नकोस. त्यांना वावटळ, पाऊस आणि ऊन यांच्या सहवासात पल्लवित, पुष्पित आणि फलित होऊ दे. नुकल्याच उगविलेल्या रोपट्यांना विनाशक वातावरणापासून संरक्षण दे आणि तुझ्या घामाने त्यांचे सिंचन करून त्यांना सुंदर आणि सुदृढ कर.

हे आई !

महान मानवाचे भवितव्य तुझ्या कुशीत खेळत आहे. त्याला सुसंस्कार दे. त्याच्या मनात प्रेमाचे बी रोव आणि त्याला ज्ञानाच्या प्रकाशात महानतेकडे अप्रेसर होण्यास मदत कर.

हे कुंभारा !

आता पक्क्या झालेल्या माठाला दुरुस्त करू नकोस, कच्च्या माठाला सुंदर आकार दे, पक्के बनव आणि रंग दे.

अभिशापित वरदान

सुख, ऐश्वर्य आणि कीर्ती यापासून दूर...साधनेच्या अनंत पथावर एकटा मीच वेदनांचे ओझे आत्म्यावर लादून जन्म आणि मृत्यु यांच्याशी लपंडाव खेळत, भटकत आहे. तुला शोधण्याकरिता सूर्य, चंद्र आणि नक्षत्रांनी आलोकित या धरतीवर मी पुष्कळदा आलो आणि प्रत्येक वेळी माझे सारे जीवन स्वतःचेच कोडे सोडविण्यात संपले. जगाने नेहमीच माझी उपेक्षा केली आणि मला लाथाडले.

हे माझ्या गीतांच्या देवा ! माझी अढळ श्रद्धा, माझा दृढ विश्वास आणि अमर साधना यांनी मला यावेळी तुझ्या दारापर्यंत आणून सोडले आहे. पण तुझ्या मंदिराची दारे माझ्या-

साठी बंद आहेत आणि आंत तर अमर गीतकारांचे बोल गुंजत आहेत. हाय रे माझे दुर्दैव !

मनात होते की यावेळी मी तुझे सर्व उपहार तुला परत करीन आणि नंतर निर्द्वन्द्व भावाने जळी, स्थळी, आकाशी उन्मुक्त विहार करीन.

पण एकाएकी तुझ्या मंदिराचे दार उघडले आणि तू तुझ्या रत्नजडीत सिंहासनावरून उतरून खाली आलास. त्या क्षणी तुझ्या मंदिरातील दिव्य संगीत माझे रोमारोमात सामावले आणि तुझ्या पदध्वनीने माझा अहंभाव श्रद्धावनत झाला. माझी समस्त मनोवेदना अश्रू रूपाने ओघळली.

तू म्हणालास-गायक ! उपहार परत करता येत नाहीत. जा परत जा.

तुझ्या अधरातून निघालेले 'गायक' हे संबोधन ऐकून माझे क्षुद्र जीवन धन्य झाले, वाणी अमर झाली आणि विश्ववेदनेचा भारभूत उपहार वरदान ठरला.

तत्क्षणी तुझे दर्शन घेण्यासाठी जेव्हा मी माझी पापणी उंचावली तेव्हा तू तिथे नव्हतास. तुझ्या मंदिराचे दार पूर्वी-प्रमाणेच बंद होते. तुझे हे रहस्य काय आहे-हे मला अजूनही कळेना.

तुझ्या मंदिराच्या उंबरठ्यासमोर विनम्र होऊन जेव्हा मी ह्या कोलाहलपूर्ण जगात आलो, तेव्हा मला कळले की माझ्या मनावर दुःखाचे ओझेच नाही, तुझ्या प्रतिभासंपन्न बोटांचा स्पर्श आहे. जणू माझ्या जीवन वीणेवरील आसांच्या तारांना तू कुरवाळीत आहेस.

हे देवा ! मला तुझे हे अभिशापित वरदानही हवे आहे. कारण आता मला कळले की मी येथे सुखाचा संचय करण्याकरिता नव्हे तर सुखाचे वितरण करण्याकरिताच आलो आहे.

हे दात्या ! संसाराचे सर्व दुःख, सर्व पीडा आणि समग्र
चिंता माझ्या झोळात टाक. तुझे हे समस्त अभिशापित वरदान
मला हवे आहे ..... स्वीकृत आहे.

वीणेचे स्वर

वीणेचे स्वर मला दिसतात. म्हणूनच तर मी वीणा वाजवितो.
मधमाशांच्या छताला स्पर्श करताच ज्याप्रमाणे असंख्य मधमाशा
गुंजारव करू लागतात त्याचप्रमाणे वीणाच्या तारांना छेडताच
असंख्य मधुकोष असणाऱ्या रागरागिणी प्रस्फुटित होतात आणि
जणू तारांवर बसलेले असंख्य स्वरविहग उडू लागतात.

काही स्वर तर कमळाहून सुंदर, काही सागराहून गंभीर,
काही रमणीच्या उन्मुक्त केशपाशाहूनही चंचल, तिच्या अरुण
कपोलाहूनही सलज्ज, मधुर अधराहूनही मादक तर काही
चांदण्याहूनही शीतल आणि काही निखाऱ्याहूनही तांबडे-भडक
आणि सोनेरी असतात.

माझे तहानलेले अर्धोन्मीलित नेत्र स्वरलहरीच्या रूप, रस-
पानासाठी तिच्या मागे धावतात आणि ती स्वरलहरी मात्र उन्मुक्त
नर्तकीप्रमाणे आपली चंचलता आणि मादकता दाखवून दूर
पळून जाते. ती मात्र आपल्या दिव्य सौंदर्याने माझ्या भावनेला
त्रस्त करते. ती हसत, मुरडत, पुनः पुनः मागे वघत आकाशाला
स्पर्श करीत अदृश्य होते. स्वरलहरीचे हे दृश्य पुनः पुनः
पाहण्यासाठी मी गायक झालो आहे.

वीणेचे स्वर मला दिसतात. म्हणूनच तर मी वीणा वाजवितो.

कामना

शुक्र ताऱ्यापासून प्रकाशाचा मूक स्रोत शरत आहे. शनी आपल्या गळ्यात प्रकाशाचा हार घाळून चालत आहे. सौर जगतातील नक्षत्रपुंज कर्मयोगाच्या साधनेत लीन आहेत, आणि असंख्य प्रफुल्ल कमळांना स्पर्श करीत स्वर्गगंगा प्रवाहित होत आहे.

सूर्य, चंद्र, नक्षत्र आणि पृथ्वी हे सारे अखंड गतिमान आहेत. मूक ... नतमस्तक ... इकडे-तिकडे कुठेही न पाहता. त्यांच्या अपूर्व निष्ठेने त्यांच्या पायांत अद्भुत सामर्थ्य निर्माण केले आहे. गती हीच त्यांची पूजा आणि साधना हेच त्यांचे सुख आहे.

म्हणून हे प्रभो ! सुख-दुःखामध्ये माझ्या गतिमान जीवनाला अपूर्व निष्ठा आणि चिरंतन साधनेचे शाश्वत सुख दे.

अश्रू

निर्बल ! ..... भीरू !! एखाद्या अपराध्याप्रमाणे मान खाली घाळून गुलामाप्रमाणे संकोच करीत, भयभीत होत तुम्ही येत आहात. पण तुम्ही तर मानवीय सामर्थ्याचे शेवटचे अस्त्र आहात.

पापाने पराजित, घायाळ, रक्ताभिषिक्त, धुळीने माखलेली मानवता जेव्हा आपल्या फाटलेल्या वखात ईश्वरासमोर उभी असते, तेव्हा प्रायश्चित्ताने परिपूर्ण तुमचा एकच बिंदू पाहून ईश्वर तिला क्षमा करतो.

हे मानवा ! ..... हे अमृत-पुत्रा !! निष्क्रिय भीरुसारखा
जीवन संग्रामात दुःख आणि संघर्षापासून त्रस्त होऊन अश्रू ढाळू-
नकोस. तू आपल्या दिव्य पुरुषार्थाला, महान शक्तीला जाणत
नाहीस, म्हणून तू आपल्या अज्ञानासाठी प्रायश्चित्त घे. अश्रू ढाळू..

पायरीचा दगड

हे पुजाऱ्या ! अमूल्य रत्नहार, सुवर्णाचे वैभवपूर्ण अलंकार,
झगमगणारे सुंदर वस्त्र आणि सरस, सुगंधित पुष्पराशींनी सिंहा-
सनाधिष्ठित पाषाण प्रतिमेला शृंगारू नकोस. तिच्या विशाल-
मंदिरात दीपमालिका प्रज्वलित करू नकोस. मंदिराच्या पायरीच्या
दगडाची पूजा कर. त्यावर दीप ठेव. कारण तो पायरीचा दगड
युगायुगापासून पूजार्थी लोकांचे पदप्रहार आपल्या छातीवर झेलत
आला आहे. त्याने मूर्ख आणि पंडित, दुष्ट आणि सज्जन, श्रीमंत
आणि गरीब सर्वांची चरणधूळ आपल्या मस्तकावर धारण केली
आहे.

अहंकाराने आणि दर्पाने उच्च सिंहासनावर बसून इतर
लोकांची मस्तके स्वतःच्या समोर झुकविण्याचा प्रयत्न त्याने
कधीही केला नाही. त्याने स्वतःचे वैभव प्रदर्शित करून स्वतःच्या
मोठेपणाचा डंका कधीही वाजविला नाही, परंतु दीन-हीन
माणसाप्रमाणे विनम्र भावनेने अर्किचन होऊन सर्वांच्या उद्धाराचा
मार्ग प्रशस्त केला आहे. म्हणून हे माझ्या अहम् ! पाषाण
प्रतिमा बनण्याचे स्वप्न सोडून तू पायरीचा दगड हो !

ललकार

गावाच्या प्रवेशद्वारावर, बुरुजावर उभा राहून मी दीन-हीन, दलित-पतितांना छातीशी कवटाळले आहे. आता माझा विरोध करण्याचे सामर्थ्य तुमच्याजवळ नाही. माझे मनोबळ आणि मुठीचे बळ तुम्ही जाणता.

आतापर्यंत मी माझ्या शक्तीचा उपयोग तुमच्या हितासाठी आणि संरक्षणासाठी केला...पण आता मी तुमच्या अत्याचाराचा संहार करण्यासाठी कटिबद्ध झालो आहे. म्हणून आजपर्यंत तुमचे चरणस्पर्श करणारे सामर्थ्य आता तुमच्या खोट्या दंभावर आणि पाखंडावर प्रहार करित आहे.

तुमच्या भौतिक शक्तीमुळे संतुष्ट झालेल्या, दुर्बल मानवाला मी माझ्या हृदयाशी धरले आहे आणि तुमच्या घातक प्रहारामुळे त्यांच्या शरीरातून जे रक्त वाहत आहे ते मी माझ्या स्नेहसिक्त कर्मांनी पुसत आहे.

पूर्वेला आणि पश्चिमेला शस्त्रास्त्रांनी सज्ज होऊन त्याचे प्राण घेण्याकरिता तुम्ही आरडा-ओरडा करित आहात. पण मृत्यूही ज्याला जिंकू शकणार नाही असे माझे अजेय प्रेम तुमच्या मनात लपलेल्या रक्तपिपासू सैतानापासून त्याचे रक्षण करील. आता तुमची हिंसात्मक प्रवृत्ती आणि युद्धखोरी यांना धक्के देऊनही मी तुमचीच सेवा करीन. कारण की आता तुम्ही स्वतःचेच शत्रु बनलेले आहात.

मी, तुमचा नव्हे, तुमच्या अत्याचारांचा संहार करीन आणि समर्थाला नव्हे तर असमर्थाला साथ देईन. मी वधेन की अत्याचार, सत्य आणि पुरुषार्थाला कितपत तोंड देऊ शकतो ?

ज्वालामुखी

महत्वाकांक्षांच्या संघर्षात माझ्या आत्म्याचा प्रवाह ज्वालामुखी बनून प्रस्फुटित होत आहे आणि अंतस्थळातील अनंत गर्भात दडलेली अमूल्य रत्ने पृथ्वीवर विखरत आहेत. म्हणून आता मी अंधारात बसून राहणार नाही.

हे ज्वालामुखी ! तुझ्या कणाकणातील विखुरलेले अमित वैभव मी माझ्या मुठीत भरून विश्वाला वितरण करीन.

काळाचा अनंत सागर पार करण्याची अपूर्व क्षमता कागदाच्या होडीत आहे म्हणून आता मी माझ्यासाठी दगडाचे भव्य भवन निर्माण करणार नाही. कागदी भवनालाच पुष्पांनी सजवीन.

हे ज्वालामुखी ! क्रांती आणि धावपळीने भरलेल्या वेटावर जीवन आणि मृत्यू या मध्ये तू आपल्या मुखातून अनंत प्रकाशाचा वर्षाव करीत आहेस. म्हणून मीही माझ्या विचारांना केवळ माझ्यापर्यंतच सीमित ठेवणार नाही. परंतु संघर्षाच्या विभीषिके-मध्ये धगधगणाऱ्या या विश्वात मीही स्वतःचे अनंत आत्मवैभव माझ्या गीतांनी मानवतेच्या धरातलावर ओतून टाकीन.

प्रकाशाचा शोध

मित्रहो ! तिमिराच्छन्न रात्री जर तुम्ही मला आकाशाकडे हात उंचावलेल्या स्थितीत पाहाल, मार्गावर नतमस्तक स्थितीत इकडे-तिकडे हिंडत असताना पाहाल, विचारांच्या तन्मयतेत

भावनांच्या सागरात बुडत-वर येत असताना पाहाल, किंवा प्रज्वलित दिव्यासमोर नेत्र बंद केलेल्या स्थितीत पाहाल, तर समजा की मी प्रकाशाच्या शोधात आहे.

जीवन संघर्षापासून परावृत्त होऊन गिरि-कंदरात जाऊन आत्मज्योती शोधण्याचा काळ आता उरलेला नाही. अतीताच्या काळोखाने स्याल गिल्ले आहे.

मी माणसाच्या ठिकाणी देवत्वाची पूजा बांधली आहे, आणि धरेवर स्वर्ग आणण्याचा माझा शुभ संकल्प आहे. म्हणून झोपडीत दीपोत्सव साजरा करण्याचा माझा निर्धार आहे. यासाठी सूर्य, चंद्र, ग्रह-नक्षत्रांच्या प्रकाशाची मुळीच गरज नाही. मी माझा मातीचा क्षुद्र दीप प्रज्वलित करीत आहे. विश्वसंघर्षामध्ये खंबीरपणे उभा राहून मी आत्मज्योती जागृत करीत आहे आणि पलायनात नव्हे तर संघर्षात प्रकाशाचा शोध घेत आहे.

स्वर-साधना

युगायुगात दुःखांच्या ज्वालात जळून दुर्दैवाचे प्रहार झेलून, माझ्या वेड लागलेल्या प्राणांनी स्वरसाधनेचे वरदान प्राप्त केले आणि मी माझी समस्त करुणा, संपूर्ण वेदना आणि अनुभूती स्वरांना सादर केली. आपल्या गतिशील बोटांच्या हालचालींनी तंत्रोप्याच्या तारावर निर्मम प्रहार केले. त्यामुळे स्वर, ताल, लय आणि गती यांनी अनुप्राणित झालेल्या मधुर संगीताच्या मादक स्वर लहरींनी जड-चेतनांना संस्पर्श करून दिग्दिगंताला व्याप्त.

केले. मलय पवन थरकू लागला. तरू, तृण, गुल्म यांवर उन्मादाची छटा पसरली. सरितांचा उद्देग आणि सागराची भरती देखील स्वर-साधनेत लीन झाली आणि सृष्टीच्या कणाकणात संगीत समाविष्ट झाले.

पण अकस्मात तंबोव्याची तार तुटली आणि संगीताची तंद्री भंग पावली. हतप्रभ होऊन मी तुटलेल्या तारेला विचारले— हे दिव्य संगीताच्या प्रणेते ! जर तुला तुटायचेच होते तर तू दिग्दिगंतात आपले हे स्वरजाल का पसरविलेस ? पहा तुझ्या तुटण्यातच तुझे हे मधुर संगीत शून्यात विलीन होत आहे.

तुटलेल्या तारेने सनातन सत्याला वाणी दिली आणि ती म्हणाली—वादका ! संगीत अमर आहे. जे स्वर निर्माण झाले ते कधीही नष्ट होणार नाहीत. ते सृष्टीच्या कणाकणात समाविष्ट झाले आहेत....पण....अमर स्वर-साधनेच्या चरम सिद्धीसाठी नेहमीच नवजीवन हवे आहे म्हणून मी प्राचीनतेपासून नाविन्याकडे जात आहे. लोहाराच्या भात्याने पेटलेल्या निखाऱ्यांनी भाजून निघून व ऐरणीवर घणाचे प्रहार झेलून मी पुनः नवीन रूप घेईन. मग पुनः कुणा वीणेच्या यौवनाचा शृंगार बनेन. त्यानंतर माझ्या हृदयावर टोकदार नखांनी प्रहार होतील आणि मग माझे आत्मक्रंदन हेच मधुर संगीत बनेल.

हे वादका ! स्वर-साधना तर अमर आहे. काळाचा कोलाहल ल्याला कधीही आत्मसात करू शकणार नाही.

वाणीचा आग्रह

जग माझ्याकडे बोट दाखविते, दगड फेकते, चिखलफेक करते. जेव्हा मी माझे डोके वर करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा

माझ्या डोक्यावर प्रहार करते आणि मला पायाखाली तुडविण्याचा प्रयत्न करते.

भौतिकतेचे उच्चृंखल यौवन अध्यात्मिकतेच्या वृद्धपणाची थड्डा करते. अदूरदर्शिता प्रज्ञेची टिंगल करते आणि मला बोलण्याची संधीच लाभू देत नाही. म्हणून आतापर्यंत माझा आवाज सर्वांच्या कानापर्यंत पोहचू शकला नाही. पण जीवनाचे कटू अनुभव मूक राहू शकणार नाहीत म्हणून आता मी गप्प बसणार नाही.

जीवनाविषयी माझा एक विशिष्ट दृष्टीकोन आहे.

जाती-पातीच्या बंधनांनी जखडलेल्या माणसांना मी भाऊ-भाऊ समजतो. वर्ण, धर्म आणि राष्ट्रीयतेच्या संकीर्ण भेदांच्या भिंतींना जमीनदोस्त करून मी अखिल मानवतेच्या एकरूपतेचे दर्शन करतो, भौतिकतेच्या दारूच्या ढिगावर हातात पेटती मशाल घेऊन बसलेल्या पौर्वात्य आणि पाश्चात्य संस्कृतीच्या ठेकेदारांना मी ओरडून सांगतो की या विश्वाला सर्वनाशापासून वाचवा. स्वार्थाच्या संवर्षाला पोषक असणाऱ्या राजनीतीकडून मानवी सभ्यतेचा आणि संस्कृतीचा सर्वनाश होऊ देऊ नका, साम्राज्यवादी लिप्सेच्या हौसेने मानवतेशी खेळ करू नका, संसारातील गौर आणि श्याम, लहान आणि मोठी, सभ्य आणि असभ्य माणसे सर्व एक-दुसऱ्याचे भाऊ-भाऊ आहेत. सर्वांना प्रेमाची वागणूक द्या. सर्वांनी शांतीने राहावे आणि सर्वांनी मिळून एका सुखी, संपन्न आणि समृद्ध अशा जगाची निर्मिती करावी.

पण लोक माझ्या विचारांची थड्डा करतात. ते मला वेडा समजतात, बडबड्या मानतात. माझ्या वाणीतील आग्रह त्यांना पटत नाही. ते माझ्या प्राणांना गिळू पाहात आहेत. पण मला त्यांची क्षिती नाही. माझ्या जीवनात सत्याचा आग्रह इतका प्रबळ आहे की मी माझे बलिदान देऊनही जगाला चुकीच्या मार्गाने

जाऊ देणार नाही. जीवनाचे कटू अनुभव मूक राहू शकणार नाहीत. म्हणून आता मी गप्प बसणार नाही.

आव्हान

रात्र टळून गेली आहे. झोप आणि आळसाच्या साम्राज्याचे पतन झाले आहे. अंधाराचा तंबू नुसता उखडलाच नाही तर नष्टही झाला आहे आणि प्रभाहीन नक्षत्रांची सेना आकाशाच्या समरांगणातून पळून गेली आहे. आपला साज-शृंगार आणि राजमुकुट त्यागून रात्रीचा राजा संन्याशाप्रमाणे पश्चिमेकडे जात आहे.

जीवन संघर्षात सर्वत्र विजयच विजय आहे. म्हणून प्राचींच्या राजमार्गाने राजा सूर्याची स्वारी अनंत आकाशाच्या यात्रेला निघाली आहे. सप्तरंगी किरणांचे सैनिक विजयोल्हासाने आनंदात मग्न होऊन नृत्य करीत आहेत. उषा त्यांना कुंकुम तिलक लावीत आहे आणि मलय पवन त्यांच्या मार्गावर कळ्यांना विकसवीत, फुलांचा वर्षाव करीत आणि परिमल दरवळीत पुढे पुढे धावत आहे. पक्ष्यांचे थवे मुक्त कंठाने प्रशस्ती-गान गात आहेत. कारण शेवटी विजय प्रकाशाचाच असतो.

हे जगातील निद्रित लोकांनो ! जागे व्हा. उठा आणि काळाचे आव्हान ऐका. श्रमाचा आणि साधनेचा हा काळ आहे. उठा आणि श्रमाने थकलेल्या आपल्या पायात पडलेल्या आळसाच्या आणि निद्रेच्या जर्जरित लोह-शृंखला तोडून व शक्ती-संचय करून पुढे चला. दुःखाच्या दरीत, कूट प्रश्नांच्या चिखलात, संकटांच्या सुमेरूचे मानमर्दन करून त्याच्या छातीवर आपले चरण-चिन्ह अंकित करा. हात-पाय गाळून बसल्यावर कोणीहि आपल्या ध्येयशिखरापर्यंत जाऊ शकत नाही. म्हणून

स्वतःच्या जडत्वाला गतिमान करा, चिंतेला कर्मामध्ये, अश्रूंना घामामध्ये आणि जीवनसंघर्षाला कर्तृत्वाच्या बलिवेदीमध्ये परिणत करा की ज्यामुळे तुमची साधना एखाद्या दिवशी सिद्धीत परिणत होईल.

उठा ! कर्माचे आव्हान ऐका आणि आपला मार्ग प्रशस्त करा.

अज्ञात मित्र

रात्र संपली आहे. एकानंतर एक आकाशदीप विझत आहेत. चंद्राचे जे गोरटे किरण नववधूसारखे सबंध रात्रभर माझ्याजवळ निजले होते ते आता मला सोडून पश्चिम दाराने दूर जात आहेत. या विरह काळात कलिकांच्या पापण्या पाणावलेल्या आहेत आणि मी कुणाची तरी प्रतीक्षा करीत गप्प बसलो आहे.

काळोखाचा पडदा वर गेला आहे. सर्वत्र प्रकाशच प्रकाश आहे. संसाराच्या कर्मक्षेत्रात हालचाल सुरू झाली आहे. अशा-वेळी हुंदके आणि आक्रंदनात मला तुझी हाक स्पष्ट ऐकू येत आहे. या करुणाक्रंदनात-कोलाहलात-चिरपरिचित अशा पथावर मला आव्हान करणारा तू कोण आहेस ?

प्रार्थना

जेव्हा जीवनात घनघोर नैराश्याचे साम्राज्य पसरेल आणि उच्छ्वासांच्या प्रभंजनाने आस्था, विश्वासांचे विशालकाय वटवृक्ष मुळासहित उध्वस्त होऊन कोसळू लागतील, प्रलयंकर परिवर्तनाच्या झंझावाताने सहस्त्रावधी वर्षांची प्राचीन रूढींची घरटी नष्ट-भ्रष्ट होऊन इकडे-तिकडे विखरून जातील आणि सर्वनाशाच्या फुत्कारामुळे सृजनाची सुदीर्घ परंपरा नष्ट, निष्प्राण आणि निष्क्रिय होईल, तेव्हा हे चिन्मय सत्या ! तू मानवाच्या प्रलयपथानुगामिनी अशा बौद्धिकतेवर आपला चरणप्रहार करीत असताना त्याच्या आध्यात्मिक चेतनेवर आपल्या वरद हस्ताची सावली करायला विसरू नकोस.

जेव्हा तुझी वक्र भुकुटि पाहून महाकाळहि हादरून जाईल आणि तुझ्या डमरूच्या ध्वनी-तालावर महानाश नृत्य करील, नक्षत्रपुंजाचे जीवन-सूत्र नष्ट-भ्रष्ट होईल, ग्रह-उपग्रह तुटून-तुटून खाली पडतील आणि हे समस्त ब्रह्मांड महाप्रलयाच्या चरणप्रहारामुळे खंड-खंड होईल, अंधार प्रकाशाला गिळंकृत करील आणि जीवन स्वतः मृत्यूच्या कुशीत आपला शेवटचा श्वास घेत असेल, तेव्हा हे उदारा ! तू वासरीच्या सप्तछिद्रांतून नवीन चेतना, नवीन स्फूर्ती आणि नवजागृतीची नवीन तान छेडायला विसरू नकोस. तू पुनः मातीचे खोपटे तयार कर की ज्यामुळे पुनः नक्षत्र पुंज प्रकाशाने परिपूर्ण होतील आणि मातीच्या दीपपात्रात स्नेह ओत की ज्यामुळे जीवनाची ज्योत आळोखे-पिळोखे देत जागृत होईल.

हे विशाला ! निर्माणाच्या अस्तित्वाला आणि त्याच्या अहंकाराला विनाशाचा तडाखा देऊन तू त्याला वेळोवेळी सजग करीत आहेस. तुझी ही कठोरकृपा देखील किती महान आहे ?

तरीपण हे सर्वशक्तीमान ! निर्मिती आणि विनाशाच्या लपंडावाच्या
या खेळात तुझ्या निर्मितीच्या संरक्षणाची जबाबदारी मात्र तू
विसरू नकोस. हीच माझी प्रार्थना.

हाक

आज मी माझ्या अहंकाराची वळे आणि अलंकार काढून
ठेवले आहेत. आता मी त्याग आणि सेवेच्या राजपथावर येऊन
उभा आहे. आज राजमुकुट, कवच आणि पादत्राण माझ्याजवळ
नाहीत. आता माझे शरीर पृथ्वीच्या धुळीने माखलेले आहे. माझे
केशर-चंदन-चर्चित शरीर धुळीने भरले आहे. आणि वैभवाच्या
विराट सिंहासनावरून मी कर्मक्षेत्रात प्रविष्ट झालो आहे.

जगातील दीन-दुःखी, दलित-पतित आणि शोषित लोकांनो !
या, माझ्याजवळ या. मी तुम्हाला आलिंगन देईन. या आणि
माझ्या बाहुपाशात समाविष्ट व्हा. ज्यामुळे तुमच्या ताप-संतप्त
निश्वासांनी माझ्या मोठेपणाचा दर्प वितळून, वाहून जाईल
आणि तुमच्या प्राणांची वेदना माझ्या हृदयाला कवटाळील. तुमचे
ते मोठे-मोठे अश्रू माझ्या मनावरील काजळी घूसून टाकतील.

हे अर्किचन ! हे पददलीत लोकहो !! उठा आणि माझ्या
हृदयाला आलिंगन द्या. बंधुत्वाच्या तहानेने विकल झालेले माझे
हे बाहुपाश तुम्हाला हाक देत आहेत.

बंधनमुक्ती

जन्म-जन्मांतरापासून मी कर्म-बंधनात सापडलो आहे. तरीपण मी निरंतर मुक्तीचा शोध घेत आहे. विभ्रमामुळे मला ह्या सत्याची कधीही प्रचीती झाली नाही की मुक्तीचा शोध हा एक तऱ्हेचे कर्म-बंधनच होय.

पण त्या दिवशी जेव्हा तू मला स्वर्गाची दारे उघडून देऊन जीवनमुक्तांचे दर्शन घेण्याची संधी दिलीस तेव्हा माझ्या आश्चर्याला सीमाच उरली नाही. मला असे आढळले की ते जीवनमुक्त कर्महीन होते. त्यांच्याजवळ न कामना होती, न स्वप्न होते. तेव्हा मला कळले की मुक्ती सचेतन नाही तर केवळ निष्क्रियता आहे. जीवन नाही, मृत्यू आहे. म्हणून हे प्रिय ! जी मला कर्मसाधनेपासून पराङ्मुख करील ती मुक्ती मला देऊ नकोस. ती मला नको आहे.

हे उदारा ! जर तू मला काही देण्याच्या विचारात असशील तर कृपा करून मला मुक्तीच्या कामनेपासून मुक्त कर. कारण की जर तू स्वतःच या विशाल ब्रह्मांडाच्या सृजन-संचालन, पालन-पोषण आणि संहार यांच्या कर्म बंधनात गुंतला आहेस तर तू मलाही तुझ्या इच्छापूर्तीसाठी मुक्ती नको, बंधनच दे, जन्म आणि मृत्यू दे की ज्यामुळे मी मन, वाणी आणि क्रिया यांच्या समग्र शक्तींनी तुझी इच्छापूर्ती करू शकेन. माझ्या मनांत तुझे सिंहासन असावे. माझ्या वाणीत तुझेच स्वर असावेत आणि माझ्या समस्त क्रियाकलापात तुझ्याच क्रियाशीलतेचे प्रतिबिंब असावे.

माझे जीवन हे तुझे कर्मक्षेत्र असावे आणि माझ्या रोमारोमातून कर्मदेवतेचा जयजयकार व्हावा. हे दात्या ! जर तुला काही द्यायचेच असेल तर तू मला 'मी', 'माझे' आणि 'मुक्तीची इच्छा' यापासून मुक्ती दे.

घाणेरडे हात

आपल्या आज्ञांच्या चाबकाने, मानवाला मजूर, दास आणि सेवक यांच्या स्वरूपात मेंढराप्रमाणे वागणूक देणाऱ्या हे शुभ्र वस्त्रांकित मोठेपणा ! आपल्या कलंकित हातांचा काळीमा पुसून मानवाच्या संवेदनशील भावनेची किंमत कर. त्याला निष्प्राण लोहयंत्र समजू नकोस. भेदभावाच्या खडबडीत मार्गाला सोडून काळाचे आव्हान स्वीकार, सत्याला आत्मसात कर, आपल्या स्वच्छ हातांची आणि शुभ्र वस्त्रांची काळजी न करता आपल्या उच्चासनापासून मानवतेच्या सामान्य भावभूमिकेवर ये आणि पहा - तुझ्या अत्याचारामुळे दुःख, दैन्य, भूक, रोग आणि शोक यांनी संतप्त अशा दीन-दुर्बलांच्या डोळ्यात कितीतरी सुख-स्वप्नांच्या प्रेतराशी सडून पडल्या आहेत. त्यांच्या निःश्वासामुळे कितीतरी आशा-आकांक्षा जळून भरस्मीभूत झाल्या आहेत. तरी-पण त्यांच्या धुळीने माखलेल्या शरीरात क्षीण जीवनज्योती तेवत आहेत आणि त्यांच्या घाणेरड्या हातांनी निर्माणाचे महत्कार्य होत आहे.

हे घाणेरडे हातच श्रेष्ठ कलाकृतींचे निर्माते आहेत. घाणेरड्या हातातच ईश्वराने सृजनाची श्रेष्ठ परंपरा सोपविली आहे. ह्या दीन-हीन श्रम साधकांची तू घृणा करू नकोस. कारण त्यांच्या घाणेरड्या वस्त्रांची जी दुर्गंधी येत आहे. तीच काव्य, कला, शिल्प, आणि संगीत यांच्या अलौकिक सौरभाचा मूळ स्रोत आहे. म्हणून ये. उच्चासनावरून पृथ्वीवर ये आणि धुळीने भरलेल्या वस्त्रांनी व चिखलाने माखलेल्या हातांनी कर्म साधनेस प्रवृत्त हो.

तू कुठे आहेस ?

तुला शोधण्याकरिता मी वावरल्या सारखा इकडे-तिकडे भटकत आहे. युगा-युगापासून माझे प्रेमपूर्ण हृदय तुला भेटण्याची अदम्य आकांक्षा बाळगून जन्म आणि मृत्यूच्या प्रत्येक उंबरठ्याला पार करून विविध रूपांनी तुझ्या दर्शनासाठी स्वर्ग, धरती आणि पातालापर्यंत फिरत आहे. सूर्य, चंद्र आणि नक्षत्रांच्या किरण-पथाचा मागोवा घेत मी तुला ब्रह्मांडाच्या काना कोपऱ्यात शोधून आलो आहे.

माझ्या या शोध-यात्रेत प्रत्येक वेळी दिवस हा माझ्या मार्गा-वर प्रचंड आलोक विखुरत होता आणि रात्र ही हर्ष-विषादांनी हसत-रडत होती. पण आता...जेव्हा मी तुझा शोध लावीत स्वतःलाच विसरून गेलो आहे, तेव्हा मला असे आढळले की माझ्या दृष्टीपथात सर्वत्र केवळ तूच आहेस. सृष्टीच्या कणाकणा-मध्ये तुझीच छत्री विद्यमान आहे. स्वप्न आणि सत्य यांच्या बाह्यांतरिक रूपात तूच परिव्याप्त आहेस. जन्म आणि मृत्यू यांत तुझीच जागृती आणि सुषुप्ती आहे. तू सर्वव्यापी आहेस, अन्तर्यामी आहेस.

ह्याच विश्वासाने प्रेरित होऊन मी आश्चर्यचकित आणि किंकर्तव्यविमूढ होऊन विचार करीत आहे की तू कुठे आहेस ?

.... तू कुठे आहेस ?

अतृप्त आत्म्याची ही हाक आहे की तू कुठे आहेस ? ...तू कुठे आहेस ?

अखिल ब्रह्मांडाच्या कोटी-कोटी कंठातून आवाज येत आहे-
तू कुठे आहेस ? ... तू कुठे आहेस ?

सूर्य, चंद्र, पृथ्वी, ग्रह, उपग्रह आणि नक्षत्र सर्वच तुला हाक देत आहेत ... तू कुठे आहेस ? ... तू कुठे आहेस ?

आणि माझ्याप्रमाणे ते सर्वच तुला शोधण्याकारिता अनंत यात्रेला निघाले आहेत. माझ्या समजुतीप्रमाणे त्या सर्वांची ही समजूत आहे की तू आहेस आणि माझ्या प्रमाणेच त्या सर्वांच्या चिंतेचा विषय आहे की तू कुठे आहेस ? ...

गीत-गायनाची आशा

माझ्या प्राणाची अनावर वेदना प्रस्फुटित होऊ इच्छिते आणि गीतगायनाची इच्छा प्रबळ, प्रबळतर आणि प्रबळतम होत आहे. पण माझ्या जीवनाच्या अनुभूती स्वयंवरात, ज्ञानाच्या मांडवाखाली, भावनांचे सुंदर वल्ल घालून बसलेल्या, अर्थगांभीर्याने समलंकृत अशा शब्दांच्या राजकुमारांना माझी लाडकी राजनंदिनी अनुभूती वरमाला का घालत नाही ?

हे ईश्वरा ! माझ्या अनुभूतीला अनुरूप अशा सुयोग्य आणि सामर्थ्यवान शब्दांची निर्मिती तू का केली नाहीस ? माझी अनुभूती का अविवाहितच राहणार ? का तुझी प्रेरणा आणि माझे शब्द यांचे गठबंधन कधीच होणार नाही ? या विराट विश्वाच्या संगीताच्या मैफलीत मी तुझ्या स्वराशी स्वर मिसळून कधीच गाऊ शकणार नाही काय ?

अशा प्रकारे गीत-गायनाची आशा मनात बाळगून मी कुठवर बसावे, माझ्या प्रभो ?

भारभूत क्षण

तू तुझ्या हातांनी जल, स्थळ आणि आकाश यातून अमित वैभवाचा वर्षाव करित आहेस आणि जगातील लोक 'माझे-तुझे' या धावपळीत गुंतलेले आहेत. संसाराची समृद्धि लुटली जात आहे आणि लोक आपापले घर आणि तिजोऱ्या भरण्याच्या स्पर्धेत मरत आहेत. पण एक मी आहे की जो तुझ्या विश्वासावर विसंबून आहे.

संग्रह आणि संरक्षण यापासून अलिप्त राहून मी तुझ्या वरदानांची लूट पहात आहे. बाजारातील संबंध गोंधळ माझ्या नेत्रासमोर विखुरलेला आहे. पुष्कळ देवाण-घेवाण करणारे पाहाता पाहाता आपली दुकाने बंद करून माझ्यासमोर निघून गेले आहेत आणि मी मोकळ्या मनाने हातावर हात ठेवून गप्प बसलो आहे. माझ्या तृष्णेचे निखारे विझून राख झाले आहेत आणि दगड देखील माझी दृढता पाहून निष्प्राण झाले आहेत.

सकाळी तुझ्या आज्ञेप्रमाणे मी आपल्या इवल्याशा मुठीत जे काही आणले होते ते सर्व संध्याकाळपर्यंत बाजारात वाटून दिले आहे. आता मला रिक्त हातांनंच परत जायचे आहे. मात्र मी तुझ्या दूताच्या शुभागमनाच्या प्रतीक्षेत, हृदयाच्या ठोक्यांनी काळाची लांबी मोजत बसलो आहे. आता तुझ्या निमंत्रणाचीच प्रतीक्षा आहे. प्रतीक्षेचे हे भारभूत क्षण केव्हा संपणार, माझ्या प्रभो ?

बंदी

मी तुझ्या प्रेमाचा बंदी आहे. म्हणून जाती-पातीचे प्रपंच व देश काळाचे प्रतिबंध, स्व-परांचे संबंध-बंधन, मी कच्च्या धाग्याप्रमाणे तोडून फेकून दिले आहेत. आता मी तुझ्या प्रेमाचाच बंदी झालो आहे. कारण मला माहिती आहे की तुझे प्रेम-बंधनच मुक्ती बोधाचे कारण आहे, कर्म-साधनेचा विशाल राजमार्ग आहे.

पूजा आणि उपासनेचे सर्व अवडंबर सोडून आता मी तुझ्या-शीच प्रेम करीन, तुझ्या प्रेमाला जीवन-सर्वस्व मानीन, तुझ्या इच्छेलाच माझी इच्छा मानेन आणि मन, वचन व कर्माच्या समग्र एकाग्रतेने तुझ्या प्रेमाचेच प्रकटन करीन.

माझ्या अंग-प्रत्यंगात तूच सामावलेला आहेस व मी स्वतःला तुलाच अर्पण केले आहे. म्हणून आता मी सांसारिक सुखो-पभोगाच्या बंधनात सापडणार नाही. मला तुझ्या दिव्य प्रेमासाठी चटक लागलेली आहे त्यामुळे आता मी वासना आणि तृष्णेच्या विषाक्त वारुणीचे सेवन करणार नाही.

जगाची भर्त्सना, भीषण यातना आणि कटू निंदा ऐकून सुद्धा मी आता विचलित होणार नाही. कारण आता मला असा विश्वास आहे की मी तुझ्या प्रेमाचा बंदी आहे.

●

कर्मभूमी

मुक्ती ! ... मला मुक्तीची गरज नाही. कारण ती मला निर्माणाच्या प्रयासातून आणि स्वप्नांच्या मोहातून मुक्त करून निष्क्रिय आणि निश्चेष्ट बनविते. मुक्तीची प्राप्ती मला जीवनाच्या

वैविध्यापासून नेहमीसाठी वंचित करते म्हणून अशी मुक्ती मला नको.

हे उदारा ! तू मला संसाराच्या महान कर्म यज्ञात वारंवार सहभागी करून आपली आहुती अर्पण करण्याची संधी दे. कारण माझ्या अंतःकरणात तुझ्या सृजनाच्या इच्छा मूर्त होत आहेत आणि माझ्या प्राणात नवनिर्माणाचे स्वर गुंजारव करीत आहेत. माझ्या शरीरात तुझी अनंत शक्ती साकार झाली आहे आणि माझ्या पापण्यांवर तुझी स्वप्ने उतरलेली आहेत. तुझ्या प्रत्येक स्वप्नाला आकार देण्याकरिता कर्मेपासक असे माझे हात धुळीने भरलेले आहेत आणि तुझी प्रत्येक कल्पना सत्याच्या भावभूमीवर अधिष्ठित होण्याकरिता माझ्या जीवनात प्रेरणेचा स्रोत बनली आहे.

हे करुणामय ! तू माझ्यासाठी स्वर्गाची दारे बंद कर आणि संसाराच्या कर्मक्षेत्रात मोठमोठ्या संघर्षासाठी मला पुनः पुनः संधी दे. पुनः पुनः जीवन दे की ज्यामुळे या विशाल कर्मभूमीवर मी आपल्या कर्मांनी तुझ्या इच्छेला साकार करीत राहीन.

मूक स्वर

प्रकृतीचे संपूर्ण कार्य तुझ्या संकेताप्रमाणे शांत भावाने एकाकीपणे चालू आहे. प्रत्येक दिवशी उषेच्या हातातील मूक-मुग्ध ज्योतीकलश डुचमळत आहे आणि सूर्याची कोट्यावधी किरणे मूक धवधव्याप्रमाणे खाली कोसळत आहेत. दिग्दिगंतरी प्रकाशाचे पहारेकरी मौन धारण करून हिंडत आहेत. प्रत्येक

दिवशी संध्या मूक भावाने रात्रीला आत्मसमर्पण करते आणि आकाशही मूक भावनेने प्रेरित होऊन महाशून्यात आपल्या दौलतीची गणती करीत आहे. सर्व चराचर सृष्टीवर तुझ्या मूकतेचे कठोर नियंत्रण आहे. म्हणूनच जणू तू माझ्या जीवनातील उषा आणि संध्या यांची टोके मौन पाशाने बांधून ठेवली आहेस.

हे महामौनी ! तुझ्या मूकतेचे कठोर नियंत्रण माझ्या प्राणातील उसळणाऱ्या भरतीला कधीच वाट करून देणार नाही काय ? माझ्या श्वासाचा हा लहानसा पक्षी तुझ्या मूकतेच्या पिंजऱ्याच्या लोखंडी सळ्यांवर डोके आपटून-आपटून मरेल काय ?

पहा, मूकतेचे स्वर मुखरित होऊं इच्छितात, म्हणून तू आपल्या पिंजऱ्याचे दार उघड आणि या लहानशा पक्ष्याला उन्मुक्त गगनात उड्डाण करू दे, गीत गाऊ दे, मूकतेच्या स्वराला साकारू दे आणि त्याच्या वाणीच्या धारेला गीतांचे रूप घेऊ दे.

जीवन पुष्प

सृष्टीच्या फांदींवर जीवनपुष्प फुलले आहे. मलयपर्वनाच्या स्वरूपात येऊन तू त्या फुलाला गुदगुल्या केल्या आहेस. त्याला विकसित आणि प्रफुल्लित केले आहेस. तूच आपल्या अक्षय प्रेमामृताने याची ओंजळ भरलीस आणि त्याच्या सौरभात तूच आपला श्वासोच्छ्वास गुंफलास.

त्याच्या सौंदर्यात तुझेच मधुर हास्य विखुरलेले आहे आणि

तूच त्याला थंडी, ऊन, आणि पाऊस यांनी सतत प्राणवान केले आहेस. तुझ्या नित्य-सान्निध्यामुळे त्याचे जीवन धन्य झाले आहे. या फुलातून प्रस्रवित होणाऱ्या सौरभाच्या भरतीने चराचर वस्तु-जातावर उन्मत्ततेचे थरावर थर जमत आहेत. तरीपण हे उदारा ! शिशिर ऋतूत झडून पडणारे हे पुष्प धुळीत मिसळण्यापूर्वीच ते तू तोडून ध्यावेस आणि त्याच्या सुवासाला तुझ्या श्वासाशी एकरूप करून ध्यावेस की ज्यामुळे हे लहानसे फूल तुझ्या पुलकित करणाऱ्या स्पर्शाने जीवनातील सर्व कटुता विसरून जाईल आणि त्याचा शेवटही केवळ तुझ्याचसाठी होईल.

चल...ते वल्हे सांभाळ !

किनाऱ्यावरच विसावून आता फार उशीर झाला आहे. चल, ते वल्हे सांभाळ. काळप्रवाह पुढे जात आहे आणि सूर्याची होडी आकाशाच्या गंभीर नीलिमेत प्राची पासून पश्चिमेपर्यंत तरंगत-तरंगत क्षितिजाच्या पलिकडे गेली आहे. प्रकाशाचा महान स्रोत वाळून चालला आहे आणि अंधार दाट होत आहे. जणू रात्र एक-एक दिवा प्रज्वलित करून आकाशाच्या महासागरात सोडत आहे आणि ते सर्व लुकलुक करीत महाशून्यात तरंगत आहेत.

किनाऱ्याजवळ बांधलेली माशी होडी तरंगाशी खेळत आहे आणि पलिकडून येणारा प्रत्येक तरंग तिला स्वतःबरोबर परत येण्याचे आमंत्रण देत आहे. पण मी मात्र तटावर शांत बसलो आहे.

किनाऱ्यालगतच्या शब्दहीन स्तब्ध अशा वृक्षापासून मर्मर स्वर करीत पाने झरत आहेत आणि हे संपूर्ण वन दीर्घ उच्छ्वास टाकत आहे. अंधारात काही काजवे इकडे-तिकडे चमकून जणू मला साद घालत आहेत. नदीच्या तटावरून कुणाच्या तरी बासरीचा मादक स्वर रात्रीच्या नीरवतेत प्राण प्रज्वलित करीत आहे. असे वाटते की तो देखील माझ्याप्रमाणेच एकटा आणि उदास आहे.

आता चल, वल्हे हातात घे आणि होडीचा दोर सोड.
किनाऱ्यावरच विसावून फार उशीर झाला आहे.

प्राणाचे अतिथी

आकाशात ढगावर ढग जमले आहेत आणि घनघटा गर्जत आहेत. मुसळधार पाऊस पडत आहे आणि वावटळ तरु-तृण-झुडुप यांना सरीच्या चावकाने सडासड मारीत आहे. पृथ्वीच्या रोमरोमी हुडहुडी भरली आहे आणि वृक्षांची पाने अश्रूपात करीत आहेत.

विजा कडाडत आहेत आणि शक्तीच्या उन्मादात अंध झालेली वावटळ दीन-हीन वृक्षांना ठोकरत आणि पायाखाली तुडवीत पुढे जात आहे. प्रकृतीच्या या प्रलयंकर आक्रोशाने संत्रस्त झालेले आकाशदीप आता लपून बसले आहेत. म्हणून सर्वत्र काळोख पसरला आहे. प्रत्येक घराची दारे बंद आहेत आणि कोठेही जळणारा दिवा दिसून येत नाही.

अर्ध्याहून अधिक रात्र व्यतीत झाली आहे आणि सर्वत्र नीरव शांतता पसरलेली आहे. अखिल विश्व सुख-स्वप्नात गुंग आहे. केवळ एकाकी मीच मातीचा एक लहान दीप प्रज्वलीत करून तुझी प्रतीक्षा करीत वसलो आहे. माझ्या पापण्या मी तुझ्या त्या पथावर आंथरून ठेवल्या आहेत आणि माझे प्राण तुला हाक देत आहेत.

हे माझ्या प्राणांच्या पाहुण्या ! या प्रलयकाळात जर तुला कोठेही संरक्षणासाठी जागा सापडत नसेल तर तू स्वतःच्या पवित्र चरणधुळीने माझ्या मंदिराला पवित्र कर. मी माझ्या मनमंदिरात तुझ्यासाठी आसन मांडून ठेवले आहे आणि प्रेमाचा दीप जाळून मी तुझीच वाट पाहत आहे.

लपंडाव

तुझा हा लपंडाव मला मुळीच आवडत नाही. प्रत्येकवेळी तू हळूहळू माझ्या मागे येऊन आपल्या हातांनी माझे डोळे झाकतोस आणि माझ्या पापण्यावर काळोखाचे साम्राज्य पसरते. नंतर तू लपतोस आणि जो पर्यंत मी डोळे चोळून इकडे-तिकडे पाहतो तो पर्यंत माझ्या डोळ्यासमोर ठिणग्या उडत असतात, नक्षत्रपुंज तुटून खाली पडताना दिसतात आणि जेव्हा माझ्या डोळ्यात पाहण्याचे सामर्थ्य निर्माण होते तेव्हा तू अदृश्य झालेला असतोस.

तुझा हा लपंडाव मला मुळीच आवडत नाही.

थकवा

पूर्व दिशेपासून पश्चिमेपर्यंतची सुदीर्घ यात्रा केल्यानंतर आकाशाचा पथिक थकून मरगळला आहे आणि संध्येचे दार बंद करून तो आपल्या अवजड व लडखडणाऱ्या पायांनी रात्रीच्या प्रकोष्ठात प्रविष्ट झाला आहे. त्याच्या मार्गावर नजर खिळवून राहणाऱ्या सूर्यमुखीचे नेत्र बंद होत आहेत आणि सौरभाचे अर्घ्यदान करणारी कमळे हात जोडून नतमस्तक होऊन डुलक्या घेत आहेत.

थकलेला वारा पानांच्या सावलीत विसावला आहे आणि पक्षी आप-आपल्या घरट्यात विश्राम करीत आहेत. जगाचा बाजार बंद आहे. आणि देवाण-वेवाण करणारे सर्वजण निद्रेची चादर तोंडावर पांघरून घोरत आहेत. कर्म रात्रीच्या नीरवतेत आपला थकवा घालवीत आहे. पण हा थकवा काही सृजनाच्या महान शक्तीचा शेवट नव्हे तर पुनर्जागरणाची तयारी आहे. जीवन आणि जगत् यांच्या गतिशीलतेचा तो पूर्ण विराम नव्हे त्याच्या आगामी चळवळीची ती पूर्व तयारी आहे.

हे चिरजागृत ! जीवन-मार्गावर चालत-चालत जेव्हा मी याचप्रमाणे श्रमाने थकून निद्राधीन होईन तेव्हा तू मला प्रभात-समयी पुनः जागे कर आणि तू आपल्या हातांनी निद्रेची चादर ओढून घेऊन माझा सारा थकवा घालवून दे की ज्यामुळे मी आपल्या पायांना पुनः सामर्थ्यशाली बनवून युगानुयुगे आपल्या अनंत मार्गावर चालत राहीन.

देवाण-घेवाण

हे राजराजेश्वरा ! तू आपल्या रत्नजडित सिंहासनावर अधिष्ठित होऊन अमित वैभवाचे वाटप करीत आहेस आणि तुझ्या समोर हात पसरून कोटी-कोटी याचक उभे आहेत. तू आपल्या हातांनी त्यांच्या ओंजळी भरत आहेस. त्यांच्या पसरलेल्या हातां-वर तुझ्या वरद हातांची सावली आहे आणि तुझ्या भेटी त्यांच्या हाती पडून शोभून दिसत आहेत. पण मी आपल्या अकिंचन हातात माझे जीवन-सर्वस्व आणून तुला अर्पण करण्याकरिता तुझ्या समोर उभा आहे.

माझी भेट अर्पण करीत असतानासुद्धा माझे हात तुझ्या समोर पसरलेले आहेत. तसे पाहिले तर अशावेळी घेणाऱ्याचे हात देणाऱ्याचे समोर नेहमीच पसरलेले असतात आणि देणाऱ्याचे हात नेहमीच वर असतात पण माझ्या समर्पणात आणि तुझ्या स्वीकृतीत तुझे मोठेपण दिसून येत आहे. कारण माझ्या समर्पणाच्या वेळी सुद्धा तुझाच हात वर असतो.

मूल्यमापन

अहंप्रदर्शन व यशःप्राप्तीसाठी मी पुष्कळ गीते लिहिली आणि जगाने मला आत्मज्ञ महापुरुष म्हटले. त्याने महाकवीचा शिरपेच माझ्या शिरावर खोवला आणि मोठेपणाच्या आसने माझ्या नावाची छाती फुगली. माझा अहंकार हिमगिरीच्या सर्वोच्च

शिखराला बुटका समजू लागला. पण एके दिवशी जेव्हा मी ते गीत तुझ्या चरणी अर्पण करण्याचे दुस्साहस केले तेव्हा काळाच्या कोलाहलाने ते गीत त्याच क्षणी गिळंकृत केले.

माझा अहं वितळून वाहून गेला. प्रायश्चिताच्या अश्रूंनी धुतलेल्या माझ्या पवित्र आत्म्याने एक दीर्घ निःश्वास सोडला आणि तो निःश्वास गीत होऊन तुझ्या चरणी विखुरला.

त्याक्षणी मोटमोठे गायक तुझ्या मंदिरात उच्चातिउच्च सिंहासनावर बसले होते आणि त्यांच्या असंख्य ललित राग-रागिणी तुझ्या प्रकोष्ठात गुंजत होत्या. तू त्यांच्या शाश्वत अशा संगीत सुधा-पानात लीन होतास.

एक दीर्घ निःश्वास सोडून जेव्हा मी वर पाहिले तेव्हा मला असे दिसले की तुझे हात मला आलिंगन देण्याकरिता पसरलेले आहेत आणि माझा निःश्वास तुझ्या गळ्यात पुष्पहारांच्या रूपाने शोभत आहे. तुझ्या दरबारातील सारे गायक माझ्या स्वागतासाठी उभे होते आणि मी लजून चूर झालो होतो.

मोठ्या प्रेमाने तू मला आलिंगन दिलेस आणि मला आपल्या सिंहासनावर बसविलेस. लज्जेने आणि संकोचाने भरलेल्या मनाने मी विचार केला की एका निःश्वासाचे इतके मूल्य ! इतका मानमरातब !

याच विचारांनी मी माझ्या संकोच भावनेने स्वतःच विलीन झालो होतो. मनात आले की जर मी माझे सारे जीवन-संगीत तुझ्याच चरणी अर्पित केले असते, तर ..... ?

मुक्तद्वार

मी स्वतःला अहंकार, अज्ञान, स्वार्थ, आणि संकीर्णतेच्या कठघरात कैद करून ठेवणार नाही. मी आपल्या घराची दारे नेहमीच उघडी ठेवीन. मलय-पवन आणि सूर्यप्रकाशासाठी माझ्या घराची दारे नित्य मुक्त आहेत.

पूर्व आणि पश्चिमेचा प्रत्येक आदर्श विचार आणि सुंदर कल्पना यासाठी माझ्या जीवनात जागा आहे आणि ज्ञानाचा प्रत्येक किरण माझ्या आत्म्याला स्पर्श करू शकेल.

सनातन सत्य कोणत्याही मार्गाने माझ्याजवळ येऊ शकेल म्हणून मी असा निश्चय केला आहे की मी स्वतःला अहं, अज्ञान, स्वार्थ आणि संकीर्णतेच्या कठघरात कैद करून ठेवणार नाही आणि मी माझ्या घराची दारे नेहमीच उघडी ठेवीन.

९

धपापणारे ऊर

मी रात्रभर अंधाराचे वल्ल पांघरून घोरत पडलो होतो. पहाट झाली. वर पाहिले तर अनंत आकाशाची सीमा मोजण्यासाठी सूर्याचे सत्तरंगी घोडे धावत होते. आकाशात पक्षी आपल्या पंखावर तरंगत होते आणि विश्वाची नीरवता कोलाहलात बदलली होती. मी मात्र 'आ' वासून अंधरुणावर पडलो होतो.

इतक्यात मलय पवन नटत, मुरडत आला आणि मला गुदगुल्या करून पळून गेला. मी पाहिले, पुष्पांच्या अर्धातून सुरभी कोष ओसंडत होते आणि सृष्टीचे कणन् कण चेतनेने अनुप्राणित झाले होते. अशा वेळी तू सद्प्रेरणेप्रमाणे माझ्या मनात आलास आणि माझे जीवन शक्तीपुंज झाले. माझ्या स्नायूत आळसाने थिजलेले रक्त वाहू लागले आणि माझे अंग-प्रत्यंग क्रियाशील बनले. तू स्वतःच माझ्यात सामावून कर्म-साधनेत लीन झालास.

विचारवीथी : ३३

त्याक्षणी जगाचे महान कर्मक्षेत्र माझ्यासमोर उघडले आणि तुझ्या चेतनेच्या मधुर संस्पर्शामुळे मी माझ्या ध्येयासाठी घामांचूम झालो आणि श्रमाच्या थकव्याने धपापणोर माझे ऊर कर्मदेवतेचा जयजयकार करू लागले.

हिरव्या पदराचा आशिक

संध्याकाळ झाली आहे. धूसर आकाशात सूर्याची थकली भागली किरणें पश्चिम दाराने दिग्दिगंताच्या कानाकोपऱ्यांना स्पर्शून विश्रामासाठी निघून गेली आहेत. सान्ध्य पवनाच्या स्पर्शाने पृथ्वीचा हिरवागार पदर हलत आहे आणि तरुण पिकाच्या ओंव्या मस्तीचे तराणे छेडत आहेत. कमल पुष्पांच्या पराग कोषावर, उन्मत्त झालेले भ्रमर झोपी गेले आहेत आणि फुलांचा प्रेमरस पान करून फुलपाखरे वेहोश झाली आहेत.

नद्यांचा पूर ओसरलेला आहे आणि म्हातारे नावाडी निळ्या सोनेरी तरंगावर होड्या हाकारीत पल्लिकडे जात आहेत. माझ्या आजूबाजूला चट्टकडे हिरवळीतील प्रत्येक फुलावर औदासिन्य आणि प्रत्येक कळीवर चिंता पसरली आहे. कारण, प्रस्थानाच्या या समयी मी पण माझ्या जीर्ण-शीर्ण होडीला तटापासून मुक्त करून पल्लिकडे जाण्याच्या विचारात आहे.

त्या तटापासून वाऱ्याच्या वाणावर तरंगत येत असणारा स्वर माझ्या शरीरातील प्राणांना विंधून मला तिकडे जाण्यासाठी इंगित करीत आहे. मला जायचे आहे. म्हणून मित्रहो ! माझ्यासाठी दुःख करू नका. माझ्या प्रस्थानाच्या वेळी अश्रू ढाळू नका.

मी केवळ हजेरी देण्यासाठी त्या तटापर्यंत जात आहे. माझे कार्यक्षेत्र तर तुम्हीच आहात म्हणून घाबरू नका. मी पुनः नवीन होडी घेऊन परत येईन आणि पुनः तुमच्याचसाठी तुमच्यात राहून तुम्हा सर्वांच्या बरोबर काम करीन. त्या तटावर माझे निवासस्थान नाही. मी येथेच, या तटावरच राहीन. कारण की माझे मन या पृथ्वीच्या हिरव्या पदराने बद्ध आहे आणि मी त्याच्या सौंदर्याचा आशिक बनलो आहे.

रक्ताची तहान

विश्वातील समस्त मातांनो, भगिनींनो, सौभाग्यवतींनो आणि मुलींनो ! जेव्हा तुम्ही आप-आपल्या तरुण पुत्रांना, बंधूंना, पतींना आणि वडीलांना, भरलेल्या बंदुका घेऊन, संगिनी रोखून इतर देशावर हल्ला चढविण्याच्या तयारीत मशगूल झालेले पाहाल, सागराच्या उत्तुंग लाटांवर त्यांच्या मोठमोठ्या युद्ध नौकांना तोफा आणि रणगाडे यांनी लादलेल्या पाहाल, किंवा त्यांना पॅराशूट घेऊन, पाठीवर रेडिओ रिसीव्हर बांधून डोक्यावर उड्डाण करणाऱ्या विमानातून खाली येत असताना पाहाल, तेव्हा तुम्ही सर्व स्वतःच सामोरे जाऊन त्यांचा हार्दिक गौरव करा, त्यांना धन्यवाद द्या, त्यांना निरोप द्या आणि आपल्या पवित्र हृदयाने अशी शुभकामना करा की त्यांची ती रणयात्रा शुभ होवो, मंगलमय होवो, विजयप्रदायिनी होवो. कारण ते अन्यायाच्या प्रतिकारासाठी हातात शस्त्र घेत आहेत. असत्या-ऐवजी सत्याच्या प्रतिष्ठेसाठी ते बद्धपरिंकर आहेत आणि ते

अ-शिवाच्या छातीवर शिवाचे चरण-चिन्ह अंकित करण्याकरिता प्रयत्नशील झालेले आहेत.

पण...हे विश्वातील समस्त मातांनो, भगिनींनो, सौभाग्य-वर्तीनो आणि मुलींनो ! तुम्ही आपले पदर पसरून आप-आपले पुत्र, वंधू, पती आणि वडील यांना इतकी मागणी अवश्य करा की अनधिकारपूर्ण कृतीच्या वेळी आपल्या अस्त्र शस्त्रांनी निरपराध असहाय दीन-दुखी अशा मानवतेच्या रक्ताने त्यांनी आपली तहान भागविण्याचा प्रयत्न करू नये. नाहीतर पृथ्वीच्या छातीवर अंकित होणाऱ्या निरपराध मानवतेच्या रक्ताचे डाग त्यांच्या पराक्रमाला कलंकित करतील आणि विजेते असून सुद्धा ते सुखी होणार नाहीत, कारण पराजित मानवतेची सूड भावना ही रक्ताचा बदला रक्तानेच घेते. म्हणून सूडाने उगारलेल्या त्यांच्या शस्त्रांशी रक्ताची तहान कधीही शांत होणार नाही.

पहरेकरी

मंदिराच्या उंबरठ्यावर तू एक दीप प्रज्वलीत केला आहेस. तो थकल्या-भागल्या यात्रेकरूंना लक्ष्यसिद्धीकडे इशारा करतो आणि वाट चुकलेल्या लोकांना मार्ग दाखवितो पण आज निराशेच्या घनांधकारात त्याची प्राणज्योती थरथर कापत आहे आणि अशा प्रतिकूल स्थितीत त्या दीपाच्या दीन-हीन ज्योतीला संकटाचे तुफान गिळू इच्छिते.

हे महान ! तू तिला निर्विघ्नपणे जळू देऊ नकोस. प्रलयाच्या वावठळी पाठवून तिची परीक्षा घे, तिच्या निष्ठेचे आणि शक्तीचे

मूल्यमापन कर, पण विज्ञण्यापूर्वी तू तिला आपल्या करांची सावली दे. तिला तू आपल्या हातात उचल आणि तिच्या मंदावलेल्या वातीला थोडे वर सरकव. तू आपल्या पवित्र स्नेहाने तिची आंतरिक रिक्तता दूर कर आणि तिला पुनः जळण्याकारिता मंदिराच्या उंबरठ्यावर योग्य जागी ठेव कारण की हा अकिंचन दीप असमर्थ असून सुद्धा तुझ्या मंदिराचा निष्ठावान पहारेकरी आहे.

दीपदान

महासागराच्या पलिकडे कुठेतरी लपून तू दीपदान करतोस आणि काळाच्या अनंत लाटावर तुझे हे लहान-लहान दिवे ठिणग्याप्रमाणे चमकत, तरंगत वाहू लागतात. तू त्यांच्या क्षुद्र अस्तित्वाला वावटळीशी टक्कर घेण्याकारिता मुक्त सोडतोस आणि ती मात्र आपल्या विषाक्त बाणांनी त्या दीपांचा शिरच्छेद करण्यात स्वतःचा मोठेपणा मानते, गौरव समजते.

या दीपांच्या जळण्या विज्ञण्यात तुला खेळ सुचतो पण तुला या दीपांच्या प्रज्वलनाचे मर्म का समजत नाही ? तुझ्या डोळ्या-समोरच हे लक्षावधी दीप अयोग्य समयीच विझत आहेत.

तू पाहात राहातोस. पण मी हे सर्व पाहू शकत नाही, म्हणून आता मी माझा हा अकिंचन दीप प्रज्वलित करून या विज्ञणाच्या दीपाकडे प्रवाहीत करीत आहे. मी माझ्या दीपकाच्या ज्योतीतून त्या निर्वाणोन्मुख दीपांना ज्योतिर्मय करीन आणि प्रत्येक विझलेल्या वातीच्या भांगात पुनः सिंदूर भरीन.

तुझे दीपदान त्या दीपांना जळण्या-विझण्यासाठी मोकळे सोडते पण माझे दीपदान विझणाऱ्या दीपांना प्रकाशित करण्या-साठीच असते. तुझ्या आणि माझ्या दीपदानात हाच तात्विक भेद आहे.

अनंत यात्रा

मार्ग फार लांब आहे आणि चिक्कार गर्दी आहे. येणाऱ्या जाणाऱ्यांच्या रांगा लागलेल्या आहेत. तरीपण कुणीही कुणाला साथ देत नाही. सर्वजण आप-आपल्यात मस्त आहेत. त्यामुळे गर्दीने घेरलेल्या असूनसुद्धा मी या अनंत यात्रेत केवळ एकटाच आहे.

वाटेत चालता-चालता मी पण इतर लोकांप्रमाणे लोकांशी हसतो-बोलतो, सर्वांचे म्हणणे ऐकतो आणि आपलेही चार शब्द त्यांना ऐकवितो.

येथे कोणीही सुखी नाही. सर्वजण दुःखी आहेत म्हणूनच सुखाच्या शोधासाठी सर्वांचे प्राण त्रस्त आहेत. साऱ्या जगात सुख-साधनांचा शोध आणि त्यांचा संग्रह करण्याची प्रवृत्ति स्पर्धेत परिवर्तित झाली आहे. यांत्रिक शोध व बौद्धिक प्रयत्न वेगाने धावत आहेत आणि माणूस ?

... माणूस यंत्र बनला आहे. संवेदना मेली आहे. सहा-नुभूती कर्मापर्यंत नव्हे तर शब्दापर्यंतच सीमित झाली आहे. आणि काही ठिकाणी तर ती मृत पण झाली आहे. लोक सुखा-साठीच एकमेकांना मोठमोठी आश्वासने देतात...लोभ दाखवितात

आणि शपथा घेतात. पण शेवटी कुणीही कुणाला साथ देत नाही. जो थकतो तो थांबतो आणि पुढे जाणारे पुढे निघून जातात. यामुळेच कोट्यावधी लोकांच्या मेळाव्यात मी अगदी एकटा आहे.

तुझ्यावर मात्र माझा विश्वास आहे कारण की तू प्रत्येक पावलागणिक माझी साथ करतोस आणि संसारी लोकांप्रमाणे सहयात्री होण्याचे ढोंग करीत नाहीस म्हणूनच तुझ्या निध्म सानिध्यात मी मजल-दर-मजल करीत पुढे जात आहे आणि माझी अनंत यात्रा अखंड चालू आहे.

पांघरूण

आपल्या दारी आलेल्या प्रत्येक पाहुण्याला तू एक-एक पांघरूण भेट म्हणून दिले आणि ते सर्व आप-आपल्या मार्गाने निघून गेले पण जेव्हा माझी पाळी आली तेव्हा तू किंचित हास्य करून म्हणालास, “ही चादर अत्यंत मौल्यवान आहे, तिला सांभाळून ठेव आणि आहं तशीच निर्मळ परत कर.”

मी विचार केला-काजळाच्या या काळ्याकुड खोलीत तुझी ही मौल्यवान चादर निर्मळ कशी राहील ? आणि याच भयाने मी मोठमोठ्या इमारतीत आणि ऐसपैस अशा प्रशस्त मार्गावर आपले अंग चोरून घेऊन चालत राहिलो.

नंतर एके दिवशी जेव्हा मी जगाच्या कोलाहलाने पूर्ण अशा बाजारात आलो आणि तेथे जमलेले ते सर्व पाहुणे पाहिले की जे तू दिलेल्या चादरी पांघरून आले होते, तेव्हा ते पाहून

माझ्या डोक्यावर जणू आसमान कोसळले आणि पायाखालील भूमी सरकली.

मला असे दिसले की तू दिलेल्या चादरी ज्यांनी पांघरल्या होत्या त्यांच्या त्या चादरीवर निरपराध्यांच्या रक्ताचे डाग होते. काही चादरी अपवित्र कृत्यांच्या काजळीने माखल्या होत्या आणि पुष्कळशा चादरी शोषित, प्रताडित दीन-दुःखी लोकांच्या अश्रूंनी भिजलेल्या होत्या.

अरेरे ! तुझ्या त्या शुभ्र आणि मौल्यवान चादरी आज किती ओंगळ आणि बेरंगी झाल्या होत्या. याच विचाराच्या सागरात मी गटांगळ्या खात तरंगत होतो पण त्याच क्षणी तू माझे कर्तव्य निश्चित केलेस आणि मी तुझ्या त्या ओंगळ चादरीचा मळ धुण्यास तत्पर झालो.

एकाएकी जगातील कोट्यावधी दीन-दुःखी लोकांनी मला घेरले व त्या सर्वांचे अश्रु पुसता-पुसता माझी चादर देखील ओलीचिन्न झाली आणि धूळ-मातीने माखलेल्या माझ्या चादरीवर घामाच्या बिंदूचे डाग पडले.

हे राम ! आता मी तुला कोणत्या तोंडाने ही चादर परत करू ? ही तर घाणेरडी झाली आहे. काय तू हिचा स्वीकार करशील ?

●

सोनेरी साखळी

सांसारिक प्रलोभनांनी मला इतके आकर्षित केले आहे की, मी तुला पार विसरलो. आता 'मी' केवळ माझ्यासाठी आहे आणि हा 'मी' मात्र माझ्यासाठीच जगत आहे. संसारातील

प्रत्येक स्वार्थी श्रीमंताप्रमाणे माझीही अशीच श्रद्धा आहे की मी हिरे-
मोती, जवाहिर आणि स्वर्णलंकार यांचे ढीग आणि साऱ्या
जगाचे वैभव आपल्या तिजोरीत कैद करीन व जगातील संपूर्ण
दीन-दुःखी, शेतकरी, मजूर आणि कर्मचारी यांना आपल्या
मुठीत ठेवीन आणि त्यांना माझ्या इशान्यावर यंत्राप्रमाणे
नाचवीन. ते सर्व माझे चाकर होतील आणि मी सांसारिकतेच्या
सर्वोच्च सिंहासनावर अधिष्ठित होऊन आपल्या प्रतिष्ठेच्या ध्वजाला
अनंत काळपर्यंत आकाशात फडकवीन.

पण ... हे काय ?

स्वप्नलोकातील उन्मुक्त कल्पनेवर स्वार झालेला माझा हा
भ्रम स्वतःच कैदी बनला आहे. सोनेरी शृंगलेच्या या तृष्णेने
मला आपल्या बंधनात कसून बांधून ठेवले आहे. ही शृंगला
ब्रह्मपाशाप्रमाणे माझे हातपाय बांधून मला बंदीगृहात टाकत
आहे म्हणून आज मी मानवतेपासून पतित झालो आहे आणि
मोहबंधनात बद्ध आहे.

हे प्रभो ! आपल्या कृपेच्या आघाताने माझी ही सारी मोह-
बंधने तोडून टाक आणि मला निर्बंध बनव. मला ही सोनेरी
साखळी नको आहे - मुळीच नको आहे.

अस्तित्व बंधन

‘मी आहे’ याच विचाराने मी अस्तित्व बंधनात सापडलो
आहे. तू माझ्यासमोर आकाशात पुष्कळ नक्षत्रांना प्रकाशित
केले आणि प्रभातकाळी त्यांना वेचून महाशून्याच्या टोपलीत
टाकले आणि त्यावर सूर्यप्रकाशाची चादर झाकली. नंतर तू

सूर्याला अनंत प्रकाश देऊन त्याला पूर्वेपासून पश्चिमेपर्यंतच्या दीर्घ यात्रेला पाठवून दिलेस आणि संध्याकाळी त्यांच्या गर्वोन्नत किरणांना नतमस्तक करून प्रकाशाच्या अहंकाराला रात्रीच्या अंधारासमोर वाकविलेस.

तू आकाशाच्या प्रांगणात अनेक दिवे पेटविलेस आणि नंतर एका क्षणात त्या सर्वांना प्रलयाच्या वावटळीने विझवून देखील टाकलेस. तू हिरव्यागार वागेतील वृक्षांच्या फांद्यावर असणाऱ्या मदमस्त पानांना शिशिर ऋतूच्या आघाताने धुळीत मिसळून टाकलेस आणि पाहता-पाहता त्या फुलांची माती झाली. जोराने हुंदके देऊन रडणाऱ्या आकाशाच्या अश्रूंनी निर्माण होणाऱ्या लळावर, क्षणात जन्मणारे आणि मरणारे बुडबुडे अस्तित्व बंधनाच्या क्षणभंगुरतेला स्वसंरक्षणासाठी विनवणी करीत होते. तेव्हा माझ्या ध्यानात आले की मी अस्तित्व बंधनावरोबरच कर्मबंधनानेही जखडला गेलो आहे. मधात सापडलेल्या माशी-प्रमाणे केवळ हात पाय झाडणेच मला शक्य आहे. मधाच्या गोडीने माझे मन लुब्ध केले आहे आणि माझे पंख मला बंध-मुक्तीसाठी हाक देत आहेत. जों जों मी मुक्तीचा प्रयत्न करीत आहे तो तों तों माझे हात-पाय मधू-बंधनात अधिकच गुंतत आहेत. असे वाटते की जीवनाचे अस्तित्व हे एक बंधनच आहे... तेथे मुक्ती नाही...तेथे मुक्ती मुळीच नाही. म्हणून मी स्वतःच्या कर्मांनी अस्तित्व बंधनात सापडलो आहे आणि इच्छा असूनसुद्धा त्यापासून मी मुक्त होऊ शकत नाही.

अभिसार

दृष्टीच्या पलिकडे अंधाच्या रात्री कुणीतरी लपून पावा वाजवीत आहे-आणि त्याचे स्वर संपूर्ण जड आणि चेतनाच्या प्राणांचे स्पन्दन बनले आहे. मी या अंधाच्या रात्री अभिसारासाठी निर्जन अशा मार्गावर हळूच एकटी आले आहे. सर्वत्र काळोख पसरला आहे आणि कुठेही प्रखलित दीप दिसत नाही.

रस्त्यावर मी एकटीच आहे आणि माझी एकाकी दृष्टी अनंता-मध्ये कुणाचातरी शोध घेत आहे. पाव्याच्या तालावर माझे पाय धिरकत आहेत आणि माझा प्राण-पक्षी पिंजऱ्यात पंखांनी फडफड करीत आहे. सप्तस्वरांचे बाण श्वासांवर तरंगत आहेत आणि मीलनाची दुर्दम्य आकांक्षा मनावर नशा आणीत आहे. मार्गावर पसरलेल्या असंख्य अडथळ्यांचे स्वागत करीत-करीत माझ्या थकल्या-भागल्या पायात आता त्राण नाही पण मीलनाची आशा मात्र माझ्या थकव्याला पायाखाली तुडवत पुढे जात आहे.

मी विचार करते-अभिसाराची ही वेळ अशीच टळून जाऊ नये. त्याला भेटण्यापूर्वीच माझा हा श्वासाचा माठ रिक्त होऊ नये आणि पदराआडील हा दिवा आपले प्रकाशित चक्षू बंद करून बसू नये.

याच काळजीने माझे मन आणि प्राण व्याप्त आहे परंतु आतल्या आवाजाचा असा विश्वास आहे की अद्यापही वेळ आहे. म्हणूनच तो पाव्याच्या तानेने मला निमंत्रित करून अभिसारासाठी साद घालीत आहे. चव्हा या ..... त्या लुकलुकणाऱ्या दीपकात थोडेसे स्नेह ओतून या अंधाच्या रात्री काळाच्या छातीवर आपले पदचिन्ह उमटवून प्रियकराची भेट घेऊ या.

तुझे स्वर

तू तुझ्या स्वर जालांनी दिद्रिगंतांना बांधून ठेवले आहेस आणि तुझे अनंत स्वर अनंत रूपाने मुखरित होत आहेत. तुझ्या स्वरांची लय, ताल आणि गती हीं सुद्धा तुझ्या इच्छेप्रमाणे पूर्णतः सुनियोजित आहे.

धगधगणाऱ्या प्रखर उन्हात आणि उष्ण वाऱ्यांच्या माऱ्यात तुझ्या उष्ण श्वासांचे सूर पृथ्वीवर पसरतात आणि मोठमोठ्या वावटळी तुझ्या आलापाने हादरून, घाबरून पळत सुटतात. विद्युल्लतेच्या छडीने तूच मेघांच्या नगाऱ्यावर प्रहार करतोस आणि शरद ऋतूच्या चांदण्यात आपल्या लहरींचे हात पुढे करून चंद्राला स्पर्श करण्यासाठी भरतीच्या रूपाने जलतरंग वाजवितोस. थंडीच्या ऋतूत सू सू करून वाहणाऱ्या वाऱ्यात मला तुझे क्रंदन ऐकू येते आणि शेतात डोलणाऱ्या हिरव्यागार उभ्या पिकात मला तुझ्याच श्वासांचे स्पंदन ऐकू येते. मलय पवनाशी खेळ खेळणाऱ्या शुष्क शेंगांच्या ध्वनीत तुझेच पैजण वाजतात.

नवीन कोंबांची सर-सर, तरूण हरित पानांच्या टाळ्या व शुष्क पानांच्या मर्मर ध्वनीत मला तुझ्याच संगीताचा सनातन प्रवाह आढळतो. प्राणांची प्रत्येक बासरी तुझ्याच स्वरांनी निनादित होत आहे म्हणून जीवनाच्या क्षीण उच्छ्वासात आणि मृत्यूच्या महामौनात तुझ्याच स्वर साधनेचे रहस्य आहे.

हे स्वर साधका ! तुझे हे चिरंतन स्वर संधान विविध रूपात सम्यकरीतीने चाललेले आहे. आश्चर्य हेच की एकाच फुंकरीने अनुप्राणित तुझे हे अनेक स्वर विविध रूपात कसे वाजतात ?

सरसता

समरसतेत सरसपणा नाही म्हणून जीवन हे वैविध्याचे आगर आहे. जीवन आणि प्रकृति यात दिवस-रात्र, सुख-दुःख, जन्म आणि मरण यांच्या आवर्तन-प्रत्यावर्तनात सरसतेची शाश्वत सिद्धी आहे.

धू-धू करून जळणाऱ्या ग्रीष्मात, गरजत, मस्तीने झुलत येणाऱ्या मंद सरींचे दोर धरून झोके घेणाऱ्या वर्षावातात आणि हुडहुडी भरवणाऱ्या कडक थंडीतच प्रकृतीचा खरा आनंद आहे. शिशिर आणि हेमंत, ग्रीष्म आणि वसंत यांतच प्राकृतिक वैभवाचे खरे सौंदर्य आहे म्हणून मला जीवनात केवळ वसंतच नव्हे तर शिशिरही हवा आहे.

मी कधीही अशी विनवणी करीत नाही की हे प्रभो ! तू मला केवळ सुखच दे. पण मी अशी विनवणी करतो की हे प्रभो ! तू मला सुख दे-सुखोपभोगाचे सामर्थ्य दे; दुःख दे आणि दुःखांना सहन करण्याची शक्ती दे आत्म्याला पेटव आणि अश्रूंचा पाऊस पण दे की ज्यामुळे ज्वाला आणि पाऊस यांच्या संयोगाने या शुष्क क्षीण जीवनात सरसता कायम रहावी.

सावली

मी आपल्या प्रकाश स्रोतापासून पराङ्मुख झालो होतो आणि म्हणून मार्गावर पसरलेल्या स्वतःच्याच सावलीच्या अंधारात भटकत होतो. भ्रांतीमुळे मी स्वतःच्याच सावलीला पकडण्यासाठी धावत होतो आणि ती नेहमीच माझ्यापासून दूर...दूर पळत होती. मी तिला माझ्या बाहुपाशांत आवळण्याचा प्रयत्न करीत होतो आणि ती नेहमीच माझ्यापासून दूर जात होती.

तू माझ्यावर फार मोठी कृपा केलीस की तू माझ्या मार्गात धोंडा टाकलास आणि अडथळा निर्माण केलास. त्यामुळे मी अडखळून तोंडवशी पडलो. ठोकर वसताच मी भानावर आलो आणि अंधाराचा काळा पडदा माझ्या नजरे समोरून दूर झाला. मी योग्य मार्गावर आलो. आतां मी अंधारातून प्रकाशाकडे जात आहे. म्हणून आतापर्यंत मी जिचा पाठलाग करीत होतो तीच आता माझा पाठलाग करीत आहे. आता माझ्या जीवनात कर्म कीर्तीच्या मागे नाही तर कीर्ती स्वतः कर्माच्या मागे-मागे येत आहे.

●

पिंजरा

रिक्त आकाशाला आपल्या मधुर गीतांनी भरून टाकणाऱ्या पक्ष्याला लोक पिंजऱ्याचा कैदी वनविण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी ते अहोरात्र बंधनाच्या साधनांना एकत्रित करतात आणि आपापल्या पिंजऱ्याला मोठ्यात मोठा आणि अत्यंत

मजवूत करण्याचा प्रयत्न करतात. ते त्या उद्यानाला सर्वत्र काटेरी तारांचे कुंपण घालतात आणि दाणे टाकून जाले पसरतात.

पण संध्याकाळी घट्याच्या काळजीने तो पक्षी आपले पंख पसरून भुरकन उडून जातो आणि हे दृश्य पाहणारे लोक मात्र हातावर हात ठेवून शांतपणे बसून असतात. बंधनांच्या भिंती आणि पिंजरे जियल्या तिथे 'आ' वासून पडून राहतात.

निवाऱ्याचा शोध

एकटेपणाची भावना माझ्या मनावर अशी पसरलेली आहे की मी अहोरात्र एकच विचार करीत बसतो की मी एकटा आहे, -अगदी एकटा आहे. कुणीही माझा मित्र नाही. जे माझे मित्र होण्याचा गर्व करीत होते ते पण मला हळूच सोडून निघून गेले. त्यांनी मला दगा दिला आणि मी अगदी एकटाच राहिलो.

या निर्जन आणि खडबडीत मार्गावर कुणीही माझा मित्र नाही म्हणून कधी-कधी घनांधकारात मी स्वतःच्याच पावलांचा ध्वनी ऐकून भीतीने थर थर कापतो. असे वाटते की कुणीतरी माझा पाठलाग करीत आहे. आहार-विहाराच्या व निद्रेच्या समयी कुणीतरी माझा सांगाती असतो. प्रकाश किरणांच्या हातांनी कुणीतरी मला स्पर्श करतो आणि अंधारात कुणाचे तरी डोळे मला निखून पाहतात. कुणीतरी माझ्या मनात-प्राणात सामावून जाण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे.

कदाचित् तोही माझ्यासारखाच अगदी एकटा आहे आणि तो निराश्रित असून निवाऱ्याचा शोध घेत आहे. तो माझ्यात सामावून देखील माझ्यापासून दूर राहाण्याचा प्रयत्न करतो आणि मी मात्र स्वतः माझ्यातच राहून त्याच्या आश्रयाच्या शोधात आहे. त्याच्या या रहस्य लीलेने माझ्या निवाऱ्याच्या शोघाला आणखीच रहस्यमय बनविले आहे.

पूजा

धर्माच्या ठेकेदारांनी अशी घोषणा केली होती की सर्व लोकांनी पूजेच्या वेळी मंदिरात यावे. त्या सर्वांनी आप-आपल्या श्रद्धा भक्तीप्रमाणे प्रभूची सेवा करावी व धूप, दीप, नैवेद्य, चख्खालंकार यांनी परमेश्वराची पूजा करावी. पण वेळेपूर्वीच उपासकांनी मंदिराला घेरले आणि त्या सर्वांच्या आरडा-ओरडीने मंदिराच्या भिंती थरथरू लागल्या. वेळेवर घंटा वाजली. मंदिराची दारे उघडली आणि भक्तांची भीड मंदिरात घुसली.

शंख, झांज, चिपळ्या, मंजिऱ्या, आणि मृदंग यांच्या स्वरांनी मंदिराचा काना-कोपरा गुंजू लागला व आरतीच्या शेंकडो दीपांच्या प्रकाशाने प्रभूची वेदी चमचम करू लागली.

भक्तांच्या भेटींनी आणि पूजा-सामग्रींनी परमेश्वर असा दबून गेला की वृक्षांच्या फांदींच्या कुशातून हिरावलेल्या फुलांच्या आक्रंदनासमोर भक्तांची भक्तीगीते त्याच्या कानापर्यंत पोहोचू शकत नव्हती. वृक्षांची रिकामी झालेली कूस त्याला जोर-जोराने ओरडून बोलवीत होती म्हणून परमेश्वराने मंदिरातून पळ काढला आणि तो बागेतील पुष्परहित फांद्यांना आलिंगून रडू लागला.

लोक दगडाची पूजा करीत होते आणि परमेश्वर फुलांच्या वाफ्यांचे अश्रू पुसत होता. मला तो धर्माचा ठेकेदार भक्ताजवळ नाही तर वाफ्यातील शोषित वृक्षांवर करूणाश्रू ढाळीत असलेला दिसला.

मला असे वाटते की तो शोषणाच्या उपहारापेक्षा सृजनाच्या समर्पणाने अधिक प्रसन्न होतो म्हणून श्रम हीच त्याची पूजा आणि थकलेले श्वास हीच त्याची आराधना होय.

भंगलेले स्वप्न

मला घाण मुळीच आवडत नाही म्हणून घाणीत पडून-पडून मी रात्रभर हेच स्वप्न पाहात होतो की पहाट होताच मी या दीन-दुःखी लोकांच्या घाणेरड्या वस्तीपासून खूप दूर निघून जाईन आणि एका भव्य प्रासादात सुख आणि वैभव यांच्या कुशीत शुभ्र, स्वच्छ वस्त्रे परिधान करून आरामात माझे जीवन घालवीन. तेथे गरिबांचे निःश्वास आणि विश्वाचे करुण क्रंदन माझ्या मनपसंत संगीतापर्यंत कधीही पोहोचू शकणार नाहीत.

याच कल्पनेने मी माझ्या निवासाची सर्व दारे आणि खिडक्या वातानुकूलित केल्या आणि काल्पनिक सुख वैभवांच्या समूहात अगदी स्वच्छंद आणि सुखी जीवन घालवू लागलो.

पण, पहाटेच्यावेळी युगजीवनाचे क्रंदन एखाद्या सर्वनाशी प्रलयाप्रमाणे माझ्या महालात घुसले आणि महालातील सर्व खिडक्यांची तावदाने फुटून इतस्ततः विखुरली, सर्व दारे आपो-आप उघडली.

मी पाहिले की तुझ्या विराट चेतनेच्या स्पर्शाने माझ्या सर्व संकीर्ण मनोवृत्ती अंतर्धान पावल्या आणि माझे ते मंगलेले स्वप्नच माझ्या जीवनातील कटू सत्य ठरले.

शाश्वत क्रम

नदी तटावर एक विस्तीर्ण वटवृक्ष उभा आहे आणि त्याच्या फांद्या संपूर्ण सृष्टीत पसरलेल्या आहेत. प्रत्येक शाखा असंख्य पानांनी डवरली आहे आणि महाशून्याची नीरवता त्यांच्या मर्मर स्वरांनी परिपूर्ण होत आहे.

लहान-लहान कोंबांवर शैशवाची लालिमा पसरली आहे आणि मलय पवन त्यांना हिंदोळ्यावर झुलवत आहे. हिरवी हिरवी पाने थंडी, ऊन आणि पाऊस यांच्याशी संघर्षरत आहेत. संघर्षाच्या ज्वाळेत जळत-जळत त्यांचा रंग काळा होत आहे. व्यापक संघर्ष करून थकलेल्या पुष्कळशा पानांच्या जीवन शक्तीचा स्रोत वाळून शुष्क झाला आहे. म्हणून ते सर्व पिवळे झाले आहेत.

एका अज्ञात इश्यावर ती सर्व पिवळी पाने तुटून खाली पडत आहेत आणि काळाचा प्रवाह त्या सर्वांना आत्मसात् करीत आहे. पानांची माती पृथ्वीच्या मातीशी एकरूप होत आहे म्हणून मातीच्या रूपरचनेत आणि परिवर्तनात कोणताही व्यतिरेक नाही. तुटणारे प्रत्येक पान खाली पडताना एका नव्या कोंबाला जागा करून देत आहे. आणि या प्रमाणे अखिल ब्रह्मांडांत जन्म आणि मृत्यू जणू लपंडाव खेळत आहेत. निर्माण आणि नाश यांचा हाच शाश्वत क्रम आहे.

पक्षांचा मेळावा

दूरच्या देशाहून उडत येणाऱ्या कोट्यावधी पक्ष्यांनी या बागेत येऊन आप-आपली घरटी तयार केली आहेत आणि त्यांच्या कळरवाने भू-नभाचे काने-कोपरे गुंजत आहेत. वेगवेगळ्या रूप-रंगाच्या, आहाराविहाराच्या व बोलीच्या या पक्ष्यांनी, या बागेत प्रत्येक वृक्षाच्या ढोलीत आणि लहान-लहान झाडावर आपली घरटी बांधली आहेत.

सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत हे सर्व पक्षी उडतात, वागडतात आणि कुजबुज करतात. त्या सर्वांच्या स्वरांच्या वैविध्यामध्ये वाणीची समरसता आहे. त्यांचे सर्व स्वर आप-आपल्या होड्या काळाच्या महासागरात सोडतात म्हणूनच हा संसार कुजबुज आणि कोलाहलात परिपूर्ण आहे आणि सर्वत्र जीवन क्रियाशील आहे.

सर्व पक्षी उन्मुक्त आकाशात आपआपले पंख फडफडवितात. ते सर्व पक्षी स्वतंत्र, स्वच्छंद जीवन जगतात. एकमेकाला क्वाचित्च लुवाडतात आणि कमीत कमी संचय व संग्रह करतात म्हणूनच पृथ्वीची दारे त्यांच्यासाठी नेहमीच उघडी असतात आणि सृष्टीचे अनंत वरदान त्यांना मात्राव्या हातांनी मिळते.

पण जेव्हा मी महाशून्यात माझे पंख पसरून तरंगतो आणि त्या पक्ष्यांचा मेळावा पाहतो तेव्हा मला असे वाटते की ही संपूर्ण वाग माझीच आहे आणि हे सर्व पक्षी माझे चिरपरिचित आहेत. वेगवेगळ्या घरड्यात राहणारे, विविध गुणधर्म असणारे विविध रूप-रंगाचे हे सर्व पक्षी माझे नातलग आहेत. ते सर्व माझेच आहेत. त्यापैकी कुणीही परका नाही-अनोळखी नाही. पक्षांचा हा मेळावा माझ्या नातलगांचाच मेळावा आहे.

पण सामूहिक जीवन जगूनही येथील प्रत्येक पक्षी एकटाच आहे कारण संध्याकाळच्या कातरवेळी प्रत्येक पक्षी थकल्यानंतर आपले शेवटचे उड्डाण एकटाच करतो. पक्षी उडून जातात तरी पण हा पक्ष्यांचा मेळावा चाळूच असतो. हेच तर जीवन होय. हेच तर नित्य विश्व होय.

इशारा

जेव्हा मी अनुभूतीच्या गांभीर्यात शिरतो तेव्हा मला कळते की समुद्राचे गांभीर्य तरळतेने का व्याप्त आहे आणि त्याच्या अथांग गांभीर्यात विखुरलेल्या मोत्यांच्या प्रकाशाचे काय रहस्य आहे. ?

जेव्हा मी भावनेच्या भरतीत आकंठ डुबतो तेव्हा मला कळते की कर्मक्षेत्रात आनंदाच्या उत्तुंग लाटा का उचंबळत आहेत आणि व्यक्तीच्या त्यागात आणि समर्पणात सुखाचा प्रवाह गतिमान का होत आहे ?

जेव्हा मी आपल्या उद्दिष्टांचा विचार करतो तेव्हा मी समजतो की ही गगनचुंबी शिखरे कुणाकडे इशारा करीत आहेत आणि त्यांच्या कृपेचा प्रवाह सृष्टीकडेच का वाहत आहे ?

जेव्हा मी कर्मक्षेत्रात आपल्या साधनेचे अर्घ्य प्रवाहित करतो तेव्हा माझ्या लक्षात येते की सहस्रावधी अडथळ्यांना ओलांडून नद्या सागराकडे का वाहतात ? सुखात आनंदाचा स्रोत का वाहतो आणि दुःखात अश्रूंच्या धारा का वाहू लागतात ?

जेव्हा मी विचारांच्या सर्वोच्च शिखरावर प्रकाश आणि

नक्षत्रे यांचा खेळ पाहातो तेव्हा मी ओळखतो की जीवनात ज्वाला, गतिमानता आणि कर्म यांचे काय रहस्य आहे ?

आणि जेव्हा मी त्याग आणि समर्पण यांच्या भावभूमीवर पोचतो तेव्हा माझ्या लक्षात येते की प्रत्येक मार्ग संकटमय का आहे आणि प्रत्येक ध्येयाच्या मार्गावर अडथळे आणि दुःख का पसरलेले आहे ? काटेरी वृक्षापासून पुष्पांचा सौरभ का पाझरतो आणि पुष्पफलांनी ढवरलेल्या फांद्या विनम्र का होतात ?

हे उदारा ! आता तुझ्या असीम कृपेने मला माहीत झाले आहे की, या अखिल सृष्टीत संपूर्ण पवित्र अनुभूती, भावना, विचार आणि कर्म हे तुझ्याकडून अनुप्राणित आहेत आणि ते सर्व तुझ्याच इच्छेप्रमाणे तुझ्याच इश्यानी तुझ्याकडेच उन्मुख आहेत.

ठिणगी

फुंकून फुंकून तूच ठिणगी पेटविली आहेस. राखेचे थर दूर झाले. अंधाराची बंधने तुटली आणि सर्वत्र प्रकाशच प्रकाश सामावून राहिला. सूर्य, चंद्र, तारे, ग्रह आणि उपग्रह हे सर्व झळाळू लागले व विवेकाच्या डोळ्यात दृष्टी आली. हिरे, मोती आणि सप्त धातू प्रभेने चमकू लागले !

छाया-प्रकाशाची धावपळ सुरू झाली आणि ठिणगीतून निघालेले गर्वोन्नत प्रकाश किरणाचे बाण अंधाराच्या छातीत घुसले. सृष्टीतील गृह, पथ, अंगणांत कोटी कोटी दीप उजळले

आणि त्यांच्या प्रकाशात जीवन आणि विश्व यातील अगणित रहस्यांचे उद्घाटन झाले.

ठिणग्यांच्या तापाने प्रतप्त विचारांचे सुवर्ण झाले आणि कुस्मित मनोवृत्तीचे दोष जळून भस्मीभूत झाले. अनुभूतीचे धरातल दिव्य प्रकाशाने दीप्त झाले आणि सत्य हे एक अविभाज्य असे तत्त्व बनले.

तुझ्या फुंकरीने माझे हे जीवन अनंत प्रकाशाने व भव्य आनंदाने भरून गेले आणि माझे हे अकिंचन शरीर शक्तिपुंज बनले.

फुंकून फुंकून तूच ठिणगी पेटविली आहेस. राखेचे थर दूर झाले. अंधाराची बंधने तुटली आणि सर्वत्र प्रकाशच प्रकाश सामावून राहिला.

ज्योतिर्मय गीत

माझे हे गीत प्रकाशाने झळाळून निघावे आणि त्यातून उद्भूत होणाऱ्या प्रकाशतरंगात ही सृष्टी बुडावी. प्रत्येक मनातील अंधार संकुचित व्हावा आणि त्याऐवजी आनंदाची किरणे सर्वत्र पसरवीत. प्रत्येक हृदयाच्या गहनतेत दीपाशिवायही स्नेह भरावा, वात नसताना सुद्धा दीप जळावा आणि ज्योति-शिवाय प्रकाश पसरावा. मानवतेची नित्य अनुभूती स्वरात तदाकार व्हावी आणि प्रत्येक प्राणाचे स्पंदन संगीत बनून सुख व्हावे. वाणीच्या स्थूल रूपाने सूक्ष्म भावनांना ध्वनित करावे आणि दिव्य भावनांनी मानवी हृदयाची रिक्तता अशेष भरावी.

माझ्या गीतांनी संपूर्ण सृष्टीच्या वेदना आणि अखिल विश्वाचा आनंद आपल्या ओंजळीत घेऊन सामान्य जनमानसामध्ये वितरित करावा की ज्यामुळे सुख मुखरित व्हावे, प्रखर व्हावे; दुःख कमी व्हावे, सद्य व्हावे, जन्म व मृत्यूंनी वेड्याप्रमाणे माझ्या ज्योतिर्मय गीतांना गात संसारात हिंडावे आणि जीवनाचे त्यांच्या सम-विषम स्वरांच्या तालावर निरंतर सरगम छेडावे. माझ्या समस्त ज्योतिर्मय गीतांनी नक्षत्राप्रमाणे अनंत पथगामी असावे आणि त्यांचे अंतिम उद्दिष्ट म्हणजे तुझेच प्रकटन होय.

अमर लेख

समुद्र तटावरील क्षितिजापर्यंत पसरलेल्या वाळूवर मी माझ्या बोटांनी काही वेड्या-वाकड्या रेषा काढल्या आणि माझ्या अंतर्द्वंद्वाला लेखबद्ध करण्याचे धाडस केले, पण विचारांचा गुंता सहजपणे उकळला नाही म्हणून मीच हात फिरवून माझ्या लेखांना नष्ट केले.

नंतर मी कातडे, ताम्रपत्र, भूर्जपत्र व रजतपत्र यांवर लेख लिहिले. त्यापैकी अनेक लेखांनी तिजोऱ्यातून कैद होऊन आत्महत्या केली आणि जे लेख उरले त्यांना काळ विस्मृतीच्या समाधीत गाडून निघून गेला.

मग मला एक नवा विचार सुचला आणि मी माझ्या समस्त अनुभूतींना साकार करण्याचा संकल्प केला. अमरतेच्या अतृप्त तहानेने प्रेरित होऊन मी असा निश्चय केला की मी माझे पुढचे लेख दगडावर कोरीन आणि माझा प्रत्येक विचार मग दगडावरील रेघ होऊन राहील.

मग काय ? मी छिन्नी आणि हातोडा घेऊन कामास लागलो. दगडावर सुडौल, सुंदर मूर्त्या कोरल्या. अनेक महाकाव्य उत्कीर्ण झाली आणि भावनेच्या आकृती साकार होऊन बोलू लागल्या. पण काळाच्या प्रवाहात थंडी, ऊन आणि पाऊस यामुळे ते दगडही तुटून-फुटून लहान लहान कपचे, वाळू व माती झाले आणि माझे सोरे परिश्रम धुळीस मिळाले.

नंतर मी माझ्या भावनां शाईत काळवून कागदावर ओतल्या. पण काळाच्या प्रवाहात शाई उडून गेली, कागद सडून गेला आणि वाळवींनी त्यांना खाळे.

शेवटी विश्ववेदनानी विदग्ध माझ्या मनाने एक दीर्घ निःश्वास सोडला आणि तो निःश्वास जन-सामान्याच्या हृदयावर अंकित झाला. पूर्व आणि पश्चिम वेढे होऊन ते गीत गुणगुणू लागले. कारण माझे ते गीत सर्व गीतांचे गीत होते. तो अमर लेख होता.

नाम-रूप

तू मला रूप दिलेस आणि मी तुला नाव. म्हणूनच तुझे आणि माझे सम्बन्ध अन्योन्याश्रित आहेत. रूपाच्या बंधनांनी बांधून तू माझ्या महान् अस्तित्वाला अर्किचन बनविले आहेस. म्हणून मी असीम असूनही सीमाबद्ध झाले आहे आणि शरीर मन आणि प्राण यांचे बंधन तोडून मी आपल्या मूळ रूपांत विखरण्याकरिता व्याकुळ झाले आहे.

माझा अतृप्त आत्मा तुला हाक मारीत आहे आणि या हाकेने तुझ्या विराट सामर्थ्याला मी नावाचा कैदी बनविले आहे.

तू स्वतः नावाचा कैदी बनलास. यामुळे तू माझ्या हाकेच्या हातातून हात झटकून पळून जाऊ शकत नाहीस.

जेव्हा तू आपल्या मोठेपणाच्या गर्वात मला विसरतोस आणि तुझ्या चिंता माझ्या चिंतेच्या पार पलिकडे निघून जातात तेव्हा मी तुला हाक मारतो आणि तू नावाच्या ब्रह्मपाशात सापडतोस. तुझे लक्ष फार व्यस्त असतानाही माझ्याकडे एकदां तरी पाहाते.

नाव आणि रूप यांच्या ह्या मधुर सम्बन्धावर तुझे हे स्वयंस्फूर्त आयोजनेचे भव्य रहस्य आधारलेले आहे. वेगवेगळ्या रूपात, वेगवेगळी नावे धारण करून तूच खेळत असतोस आणि नाव-रूपामुळेच तुझा प्रत्येक खेळ स्वयमेव दर्शक बनतो, तुझी आणि माझी सार्थकता राहाते, 'तू' व 'मी' यांचे अस्तित्व कायम राहते.

रंगभूमी

वाट पाहता-पाहता फार उशीर झाला आहे. म्हणून हे पट-परिवर्तन करणाऱ्या मित्रा ! रंग भूमीवरील हा काळा पडदा उचल आणि सत्याच्या प्रखर प्रकाशाला रंगभूमीवर येऊ दे. पडद्यामागे प्रकाशाला लपवून ठेवण्यात कोणते वैशिष्ट्य आहे ? उचल. रंगभूमीवरील हा काळा पडदा उचल आणि सत्याच्या प्रखर प्रकाशाला रंगभूमीवर येऊ दे.

मानवतेच्या सामान्य भावभूमीवर, विश्वाच्या विशाल रंगभूमीवर, दुःख, दैन्य, क्लेश, प्रताडना, स्वार्थ आणि संघर्ष यांना सुख, समृद्धी, प्रेम, त्याग, सेवा, सहयोग आणि बलिदान यांच्या बरोबर

अभिनय करण्याकरिता समवेत स्वरांनी नांदीपाठ करू दे. नंतर जीवनाच्या जागरूक पहारेकऱ्याला, सफल अभिनेत्याला, दूरदर्शिता व कर्तव्यनिष्ठा दे की ज्यामुळे ते सदसद्विवेकबुद्धिने कुत्सित प्रवृत्ती आणि दुष्ट धारणा या खलनायकांच्या चालवाजीपासून आत्मरक्षण करून जीवन संग्रामात प्रवेश करतील, त्यांच्या कार्यांनी त्यागाची बलिवेदी शृंगारित व्हावी. नंतर सफलतेचा राजमुकुट धारण करून संघर्षाच्या प्रत्येक नायकाने जीवनाच्या दारावर यावे आणि पटाक्षेप व्हावा.

म्हणून हे पट-परिवर्तन करणाऱ्या मित्रा ! रंगभूमीवरील हा काळा पडदा उचल आणि सत्याच्या प्रखर प्रकाशाला रंगभूमीवर येऊ दे.

तुझे प्रेम

जीवन-संघर्षात कर्मयोगाची साधना करीत असता माझे संपूर्ण लक्ष माझ्या सिद्धीवरच केंद्रित असते आणि मी माझी संपूर्ण श्रद्धा, आस्था, आणि विश्वास यांची संपूर्ण शक्ती संचित व समन्वित करून माझ्या ध्येयालाच आपल्या दृष्टीपथाचा केंद्रबिंदू बनवितो. एकनिष्ठतेच्या या उपासनेत मी स्वतःलाही विसरतो आणि मला तुझीही आठवण राहत नाही. एकाग्र चित्ताने मी माझे कर्तव्य मात्र करीत असतो.

पण तू पुष्कळ प्रलोभनाच्या आकर्षणांनी मला भुलविण्याचा प्रयत्न करतोस आणि माझ्या साधनेत अनेक विघ्ने निर्माण करून माझे लक्ष तुझ्याकडे आकर्षित करतोस. अनेक दुःखे

आणि संकटे आणून तू माझी परीक्षा घेतोस पण जन्म-जन्मां-
तराच्या अनुभवाने तुझी ही परीक्षा पद्धती मला चांगलीच
अवगत झाली आहे म्हणून आता कोणतेही प्रलोभन किंवा
विघ्न मला माझ्या मार्गापासून विचलीत करू शकणार नाही.

अग्नि-परीक्षेत स्वतः तयार केलेल्या माठाचे तुटून तुकडे
तुकडे होऊ नयेत म्हणून ज्या प्रमाणे कुंभार मातीच्या माठाला
आतून आश्रय देऊन बाहेरून बडवतो, त्या प्रमाणेच तू मला
दुःख, क्लेश व बाह्य संघर्षात आंतरिक शक्ती देतोस. म्हणून मी
मन, वचन आणि कर्म यांच्या संतुलित महत् शक्तीने तुझ्यात,
तुझ्याच मार्फत आणि तुझ्यासाठी माझ्या सर्व क्रिया करतो.

माझ्या या अकिंचन जीवनात सारी कटुता, पीडा, प्रताडना
आणि वेदना हे सर्व तुझ्या प्रेमाचेच आहेर आहेत. कारण की ते
मला नेहमीच तुझी आठवण करून देतात. मला वाटते की माझे
लक्ष तुझ्याकडे असो किंवा नसो पण तुला मात्र माझी आठवण
नेहमीच असते. आणि तुझे प्रेम आपल्या समस्त उदार अनु-
भूतींनी माझा स्वीकार करण्यासाठी आपले दोन्ही हात पसरून
मला हाक देते. तुझे हे प्रेमच माझे जीवन सर्वस्व होय.

नवनिर्मिती

जेव्हा माझ्या जीवनात अनेक अतृप्त आकांक्षा, स्वप्न आणि
वासना हे दावानलाप्रमाणे प्रज्वलीत होऊन धू-धू करून जळतील
आणि माझे मन निःश्वास आणि उच्छ्वासांची क्रीडाभूमी बनेल,
तेव्हा हे सर्वशक्तीमान ! तू करुणाघन होऊन विवेकाच्या

क्षितिजापासून वर येऊन, माझ्या ताप-संतप्त प्राणावर आच्छादित होऊन, आशा-विश्वासांच्या गर्जन-तर्जनानंतर शेकडो वरदानांच्या रूपात कोसळून माझ्या जीवनाची चिरंतन तहान शांत करावीस.

जेव्हा मानवाच्या जीवनात विनाशाच्या क्रूर हातांनी संत्रस्त सृजनाची संपूर्ण परंपरा आपल्या दुर्दैवाला पाहून रडू लागेल आणि सृष्टीचे निर्मळ सौंदर्य विध्वंसक तत्वाच्या भीषण प्रतिक्रियेमुळे कलंकित होईल तेव्हा हे उदारा ! तू आपल्या विशाल हातांनी नवनिर्मितीची सूत्रे सांभाळून कला आणि विज्ञान यांना सौंदर्याच्या संरक्षणाचा मार्ग दाखव.

जेव्हा संपूर्ण संसारात अनाचार आणि अत्याचार पसरतील, शोषण व वर्गसंघर्षामुळे मानवता संत्रस्त होईल, असत्य सत्याला आणि अशिव-शिवाला आपल्या पायाखाली तुडविण्याचे दुस्साहस करतील, तेव्हा हे महान् ! तू मला मन, वचन आणि कर्म यांनी प्रत्येक असुंदराला सुंदर बनविण्याची प्रेरणा दे की ज्यामुळे माझ्या माध्यमातून संपूर्ण सृष्टीला तुझ्या महत् सत्तेचा बोध होत राहील आणि माझ्या लेखणीच्या हजारों हातांनी मानवतेचे कोट्यावधी हात विध्वंसाच्या छातीवर नव निर्मितीसाठी प्रयत्न करतील.

अतृप्त तहान

वासनेच्या क्रूर ज्वालांनी जळून माझे हे शुष्क हृदय वाळवंट बनले आहे आणि अतृप्तीच्या वावटळीने माझ्या दुर्दम्य आकांक्षा भर दुपारी तहानेने तडफडून मरत आहेत.

चहूकडे मृगजळ पसरलेले आहे आणि भ्रमासुळे माझी पुनः पुनः फसवणूक होत आहे. माझे सर्व प्रयत्न या अतृप्त तहानेचे शमन करू शकत नाहीत. म्हणूनच माझे संपूर्ण जीवन केवळ आर्तक्रंदन आणि हाहाकार-रूप बनले आहे.

हे प्रभो ! आपल्या करुणाधारेने माझ्या चिरपिपासित प्राणांची तहान शमव आणि आपल्या स्नेह जळोने या वाळ-वंटाला हिरवळ बनव. शुष्क वाळवंटाची ही व्याकूल तहान तुझ्या कारुण्याला हाक देत आहे.

हे करुणाघन ! शांतीच्या महासागरातून वर येऊन श्वासावर तरंगून तू माझ्या अंतर्मनावर आच्छादित हो आणि आपल्या अमृतधारांचा वर्षाव करून माझ्या प्राणाच्या सनातन अतृप्त तहानेला शमव.

पूजेची वेळ

फार मोठ्या प्रतीक्षेनंतर तू माझी हाक ऐकलीस आणि मला आश्वासन दिलेस की तू उषेच्या प्रथम किरणाबरोबरच सकाळी माझ्या पूजेचा स्वीकार करशील. म्हणून उषःकालाच्या शुभागमनाची वाट पाहात मी सर्व रात्र दिवा तेवत ठेवून तुझ्यासाठी मार्ग स्वच्छ करीत होतो आणि उत्कृष्ट फुले घेऊन आणून तुझ्यासाठी पुष्पहार आणि तोरण तयार करीत होतो. शेवटी मंदिराचा प्रत्येक कानाकोपरा स्वच्छ करून मी तुझ्यासाठी आसन मांडून ठेवले. अशा श्रम आणि साधनेत रात्र डोळ्यातच विसावली.

सकाळी उषेच्या प्रथम किरणाबरोबर जेव्हा तुझ्या शुभागमनाची वेळ झाली तेव्हा हतभागी निद्रेने माझ्या चेतनेवर अशी जादू केली की मी जागा असूनही झोपलो आणि मला न कळत तुझ्या पूजेची वेळ टळली.

नंतर तू उषेच्या प्रथम किरणाबरोबर शेतकरी, मजूर आणि दीन-दुःखी अशा लोकांबरोबर त्यांची पूजा स्वीकारण्यास शेतात, खळ्यात आणि कारखान्यात गेलास.

जेव्हा मला जाग आली तेव्हा मला आढळले की तुझ्या पूजेसाठी आणलेली संपूर्ण सामग्री आपल्या दुर्दैवावर अश्रू ढाळीत होती आणि तुझे सिंहासन रिक्त होते. केवळ काळाच्या छातीवर तुझे चरण-चिन्ह अंकित होते. म्हणून मी देखील तुझ्या चरण-चिन्हाचे अनुसरण करून कर्म क्षेत्रात उतरलो. तेथे शेतकरी, मजूर आणि इतर श्रमजीवी लोकांच्या धपापणाऱ्या उरांच्या प्रतिध्वनीत मी असे ऐकले की तू ओरडून-ओरडून सांगत होतास, “सृजन, समर्पण, आणि त्याग यांचा प्रत्येक क्षण माझ्या पूजेची वेळ होय.”

मूकतेची भाषा

जास्त बोलणे संकटाचे मूळ आहे कारण की त्यामुळे तर्क-कुतर्क उद्भवतात आणि शेवटी वितंडवाद संघर्षात परिवर्तित होऊन जीवनामध्ये कटुता निर्माण होते. म्हणून मी माझ्या मनाची गोष्ट कधीही कुणाला सांगत नाही आणि शक्यतोवर वितंडवादापासून नेहमीच दूर राहण्याचा प्रयत्न करतो.

मी आपली वेदना आपल्या मनातच लपवून ठेवतो म्हणून माझी वाणी जीवनाच्या दीन-हीन क्रंदनाला प्रकट करीत नाही आणि विश्वाच्या कोलाहलात मी माझा आर्तनाद कधीही मुखरित करीत नाही. भीषण संघर्ष आणि भयंकर दुःखाच्या वेळी मी मौन साधतो कारण की मला माहीत आहे की वाणीच्या मौनानेच हृदयाला वाचा फुटते, डोळ्यांच्या पापण्या मिटताच अंतर्दृष्टी प्राप्त होते आणि मी स्वतःशीच बोलून आपल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधतो.

व्यष्टी आणि समष्टी यांच्या सार्वजनिक आणि सार्वकालिक समस्यांचे समाधान अंतरंगातील मित्राकडून करून घेणे हे मौनाचे रहस्य आहे. कारण वाणीच्या मौनानेच मूकतेची भाषा उद्भवते.

जिज्ञासा

तुझ्या जिज्ञासेने मला एक वेडा जिज्ञासू बनवून कर्मक्षेत्रात आणले आहे आणि मी तुला जाणण्याकरिता प्रत्येक अनुभूतीची खोली आणि चिंतनाची उंची मोजत आहे.

जीवन संघर्षाच्या विभीषिकेत जळूनही मी तुझ्या प्रकाशाचा शोध घेत आहे आणि काळाच्या छातीवर नेहमीच आपल्या चरण-चिन्हांना अंकित करूनही मी तुझ्या चरणधूलीसाठी तुझ्या चरण चिन्हांना शोधत आहे.

तुझी जिज्ञासा ही माझ्या चिंतनाचा गुणधर्म बनली आहे. आणि विचारांच्या उभ्या-आडव्या धाग्यात मी तुला बांधून

ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. माझ्या कल्पनेचे शेवटचे उड्डाण तुझ्या घट्यात विश्राम करू इच्छिते आणि माझे कर्म हे तुला आलिंगन देण्याकरिता आपले हात पसरून उभे आहेत.

तू माझ्या अनुभूतीचे परम ध्येय आणि चिंतनाचे परम लक्ष्य आहेस. म्हणून माझे मन, वचन व कर्म यांचे सर्व प्रयत्न तुझ्या जिज्ञासेने अनुप्राणित आहेत. आंत आणि बाहेर सर्वत्र तुला पाहूनही तुला तुझ्या खऱ्या रूपात पाहण्याची माझी जिज्ञासा नेहमीच असते.

हे जिज्ञासातीत ! ज्ञान हा तुझा अध्ययनशील विद्यार्थी, भक्ती ही तुझी विनम्र मोलकरीण आणि योग हा तुझा वेडा शोधक आहे, पण तू त्या सर्वांच्या जिज्ञासेचे कधीही समाधान करीत नाहीस.

हे परम रहस्य ! माझी अनुभूती तुझ्या प्राप्तीसाठी युगायुगापासून साधनारत आहे. म्हणून तू तिच्या साधनेला सिद्धीत परिवर्तित कर आणि तिचे पाणिग्रहण करून तिच्या भांगात शेंदूर भरून तिला आपली सहधर्मचारिणी बनव की ज्यामुळे माझ्या जीवनात इतर कोणतीही जिज्ञासा, जिज्ञासा म्हणून राहू नये.

●

विलंब

मी महासागराच्या तटावर अगदी लहानशी डोंगी घेऊन बसलो आहे आणि असंख्य लोकांची गर्दी माझ्या समोर उभी आहे. सागराच्या उन्मत्त लाटा यौवनाच्या उन्मादाने वेड्याप्रमाणे नाचत आहेत आणि वावटळ आपल्या जोशपूर्ण गीतांनी त्या

लाटावर 'शराब' ची मस्ती ओतत आहे. मस्तीच्या प्रभावाने लाटा उन्मत्तच नव्हे तर क्रूरही झाल्या आहेत आणि त्यांच्या धक्काबुक्कीत तटाचे मोठ-मोठे तुकडे खाली कोसळत आहेत.

चंद्राचे प्रतिबिंब त्या लाटांच्या प्रवाहामुळे तुटून खंड-खंड झाले आहे म्हणून भ्यालेला चंद्र ढगामागे लपून पळून जाण्याच्या प्रयत्नात आहे आणि माझ्यासमोर वावटळ सू-सू करीत पळत सुटली आहे.

भीती ही आहे की या तुफानाच्या माऱ्याने माझी ही लहानशी डोंगी उलटून जाऊ नये आणि पलिकडे पोहोचण्यापूर्वी मध्यधारेतच माझी यात्रा संपू नये.

या तटावर माझ्याभोवती सर्व प्रलोभने उभी आहेत आणि मी त्या सर्वांना माझ्याबरोबर नेऊ इच्छितो पण या लहान डोंगीत एकापेक्षा अधिकासाठी मुळीच जागा नाही इतकेच नव्हे तर ही डोंगी जुनी आहे आणि वल्ही त्या तटापर्यंत मला साथ करायला मुळीच तयार नाहीत.

आता काय करायचं? याच विचारात फार उशीर झाला आहे. मला जायचेच आहे-हे निश्चित आहे. म्हणून निश्चित कार्यासाठी जास्त विचार करण्यात अर्थ नाही. निघू या. या तटावरील सर्व प्रलोभने येथेच राहू द्या आणि या जीर्ण-शीर्ण डोंगीला लाटांच्या कुशीत सोडून देऊ या.

नवे मार्ग

ध्येयानंतर ध्येयें निर्माण होतात आणि जेव्हा मी माझ्या अनंत यात्रेत अनेक संकटांना ओलांडून माझ्या एका ध्येयापर्यंत पोचतो तेव्हा तू माझ्या थकव्याची मुळीच पर्वा न करता माझ्यासाठी नवीन मार्ग मोकळा करतोस आणि एक नवीन क्षितिज माझ्या डोळ्यापुढे उगवते. अशा रीतीने माझा मार्ग कधीही संपत नाही.

प्रत्येक मार्गाची दोन टोके तुझ्या हातांनी वेष्टित आहेत. म्हणूनच मला असे वाटते की मी नेहमीच तुझ्या कुशीत खेळत असतो. माझ्या संपूर्ण कर्म-साधनेवरं तुझ्या पापण्यांची सावली आहे म्हणून तू मला प्रत्येक नवीन मार्गाने एका नवीन जगाची सहल घडवितोस आणि प्रत्येक ध्येयानंतर एक नवा मार्ग तयार ठेवतोस.

तुझ्या प्रेरणेने आणि शक्तीने मी प्रत्येक नव्या मार्गाला आपल्या झासांच्या ठोक्यांनी मोजतो आणि प्रत्येक महत्त्व संघर्षाच्या पूर्ण आहुती नंतर माझ्या पायांची धूळ प्रत्येक ध्येयासाठी पराग कोष बनते.

शुभागमन

ये तुझे स्वागत आहे. दुःखाच्या या अंधाऱ्या रात्री, आशेच्या समाधीवरील विश्वासाचा दीप विझलेला आहे आणि आंतरिक वेदनेमुळे श्रद्धा या निर्जनात हुंदके देत रडत आहे.

हे अश्रद्धेचे युग आहे म्हणून भौतिकतेच्या झगझगाटाने मनःचक्षूवर काळोख पसरविला आहे. संपूर्ण विश्व हे दुःखाची करुण कथा बनली आहे. माणसाचा माणसावर विश्वास नाही. अशा काळात तुझी चर्चा म्हणजे वेड्यांचे अरण्यरुदन होय.

आज सर्वत्र अंधाराचेच वर्चस्व आहे. म्हणून प्रकाश आत्म-हत्या करायला निघाला आहे आणि दिव्याची ज्योत पतंगांना खेळ झाली आहे.

हे महाराजाधिराज ! ये. या वाईट कालात मी तुझ्या शुभागमनाच्या प्रतीक्षेत आहे. तू ये. अवश्य ये. कारण की तुझ्या शुभागमनामुळे ही अंधारी रात्र चांदण्यात बदलेल आणि श्रद्धाविश्वासाचे नवयुग कूस बदलून जागे होईल. आशेची समाधी हेच तुझे सिंहासन होईल आणि तुझ्या दिव्य आलोकाने मातीचा प्रत्येक दिवा पवित्र स्नेह आणि दिव्य प्रकाशाने परिपूर्ण होईल. श्रद्धा ही तुझी अर्चना ठरेल आणि विश्वाचे करुण क्रंदन तुझे पोवाडे गाईल.

हे उदारा ! ये. भौतिकतेच्या ओझ्याने चेंगरून मरणाऱ्या मानवतेची ही आध्यात्मिक चेतना तुझ्या शुभागमनाच्या प्रतीक्षेत आहे.

हास्य आणि अश्रू

तू हासलास आणि तुझे हास्य प्रकाश बनून सर्वत्र विखुरले. कोटि-कोटि नक्षत्र आलोकाने भरले आणि सृष्टीच्या कणा-कणात प्रभा समाविष्ट झाली. सप्त धातू चमकू लागले आणि फुलांत अनेक रंग भरले गेले. संपूर्ण सृष्टी, प्रेम आणि आनंद यांत मग्न झाली आणि माझे जीवन-पुष्प फुलले.

पण...संसारातील दीन-दुःखी लोकांचे हाल पाहून जेव्हा तुझे हृदय द्रवले आणि तू ढसाढसा रडू लागलास तेव्हा तुझ्या अश्रूंनी महासागर भरले. नद्यांना पूर आले आणि विहिरी, तळी, तलाव हे सर्व पाण्याने काठोकाठ भरले. नीरव रात्रीने हुंदके देत, तरु, तृण, गुलम यांच्या ओंजळी असंख्य मोल्यांनी भरल्या.

तुझ्या हास्याने आणि अश्रूंनी सुख-दुःखाच्या अनुभूती जड-चेतनात सामावल्या. अ-शेष आकाश हसू लागले आणि पर्वतांनी रडण्याचा सराव केला.

हास्य आणि अश्रूंचे तुझे हे उपहार मानव-जीवनाचे अक्षय निधी झाले व त्यावर माझे प्रेम जडले कारण की तेच मला जीवनाच्या शाश्वत आनंदाचा खरा मार्ग दाखवितो.

आनंद

सृष्टीचे मूळ आनंद आहे म्हणून दुःख आणि अश्रूंचा शेवटही आनंदच होय. आनंदाच्या प्रेरणेने अंधाराला पराजित करून उषा निलय प्राचींचे दार उघडून स्वर्ण कलशातून प्रकाश ओतते आणि त्याच्या स्पर्शामुळे पक्ष्यांच्या कंठातून गीते फुटतात. आनंदाच्याच स्फुरणाने मलय पवन नाचत, थिरकत, मुरडत असतो व प्रत्येक कळीच्या कानात काहीतरी सांगून तिला हसवून पळून जातो.

आनंदाच्याच ज्योतीने सूर्य पहाटे व संध्याकाळी अंतरिक्षात अनुराग उधळतो आणि संध्येनंतर अमावस्या असूनही आकाश खदखदून हसते. पृथ्वी आणि आकाशाचा प्रत्येक दिवा आनंदानेच प्रकाशमान आहे आणि तोच आनंद किरणाच्या रथावर आरूढ होऊन पृथ्वी आणि आकाशाची क्षितिजे मोजतो.

आनंदाच्या कुशीत जन्म आणि मृत्यु लहान मुलाप्रमाणे वागडतात आणि त्यांची सृजनाची व प्रलयाची स्वप्ने जन्मतात आणि मरतात. आनंदाच्या दिव्य संगीताचे स्वर ऐकून सृष्टीचा कण-न्-कण कर्म आणि त्यागाच्या तालावर नृत्य करतो.

माणसाच्या जीवनातील संपूर्ण इच्छा, कर्म आणि ध्येय हे आनंदानेच अनुप्राणित आहेत आणि शेवटी ते सर्व आनंदातच लय पावतात.

हे माझ्या मना ! निखिल सृष्टीतला हा पवित्र आनंद तू आपल्या आंतरिक रिक्ततेत भर की ज्यामुळे तुझ्या वाणीच्या प्रवाहात संपूर्ण विश्व आनंद महासागरात डुंबेल आणि सृष्टीतील कणाकणात आनंदाची महारासलीला होत राहील.

परीक्षा

मार्ग आणि ध्येय हे माझ्यासाठीच आहेत म्हणून अडथळे आणि काटे हे कुणा दुसऱ्यासाठी नसून ते माझ्यासाठीच आहेत कारण अडथळे आणि काटे असल्याशिवाय वाटसरूच्या पुरुषार्थाची परीक्षा होत नाही.

मार्गातील अडथळे हे माझ्या प्रेमाचे परीक्षक आहेत. ते आजमावू इच्छितात की माझ्या पायांत किती बळ आहे आणि माझी ध्येयासक्ती किती बलशाली आहे ? माझ्या मनात ध्येयप्राप्तीचे किती आकर्षण आहे ?

त्या काढ्याची बोचण हे जाणू इच्छिते की माझ्या ध्येयासक्तीचा पाया किती मजबूत आहे आणि माझा संकल्प माझ्या तळपायापेक्षा किती सामर्थ्यवान आहे ?

मला माहीत आहे की ज्याने माझ्या मार्गावर अडथळे व काटे पसरले आहेत तोच वाटसरूच्या आणि त्याच्या ध्येयाच्या निर्माणासाठी जबाबदार आहे. अडथळे आणि काटे यांनी तो माझी परीक्षा घेत नसून तो स्वतःच्याच प्रयोगाच्या सफलतेची चाचणी घेत असतो.

मला माहीत आहे की, त्याचा प्रयोग कधीही अयशस्वी होत नाही म्हणून सर्व अडथळे व कंटक यांना पार करून मी एके दिवशी खात्रीने माझे ध्येय गाठीन.

माझा असा विश्वास आहे की, मार्ग आणि ध्येय हे माझ्यासाठीच आहेत म्हणून मार्गातील अडथळे आणि काटे हे कुणा दुसऱ्यासाठी नसून ते माझ्यासाठीच आहेत कारण अडथळे आणि काटे असल्याशिवाय वाटसरूच्या पुरुषार्थाची परीक्षा होत नाही.

दोन तट

प्रेमात द्वैत नाही. म्हणून ज्या क्षणापासून मी तुझ्यावर प्रेम केले त्याच क्षणापासून मी माझ्या वास्तविक अस्तित्वाला विसरलो आणि स्वतःला विसरून मी तुझ्या ध्यानात मग्न झालो. आता 'तू' आणि 'मी' हे दोन राहिले नाहीत परंतु आपण दोघेही एक झालो आहोत म्हणून प्रेमाच्या एकाग्रतेत माझे अस्तित्व तुझ्यात विलीन होत आहे आणि तू सुद्धा आपले आवरण टाकून माझ्यात समाविष्ट होत आहेस.

हे सर्व होत असतानाही मी माझे अस्तित्व तुझ्यात विलीन करायला तयार नाही. उलट नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे सागरात मिसळूनही मी कर्मभूमीवर निरंतर प्रवाहित होऊ इच्छितो. मी तुझ्याशी प्रेम करून कर्म क्षेत्रात सरसतेचा संचार घडवू इच्छितो. मी जगात राहूनही जगाच्या बंधनात बांधून राहायला तयार नाही आणि तुझ्यावर प्रेम करून सुद्धा तुझ्या अस्तित्वात स्वतःचे अस्तित्व विलीन करायला मुळीच तयार नाही.

निष्क्रिय प्रेम ही केवळ भावना आणि सक्रिय प्रेम ही एक साधना-एक तपश्चर्या-एक जीवन होय, म्हणून तुझ्यावर प्रेम करूनही मी माझ्या कर्मावर प्रेम करतो आणि तुझी आठवण ठेवूनही या संसाराला विसरत नाही.

माझ्या जीवन सरितेचे दोन तट आहेत-एक जग आणि दुसरे तू.

आत्मीयता

मी तुझा आहे. हे खरे पण मी नेहमी तुझ्याशी बांधून राहू शकत नाही. तुझ्या इच्छेच्या गतीबरोबर मी अनंत रूपात विश्वाच्या विविध देशदेशांतराची यात्रा करीत असतो. प्रत्येक देशात तू माझ्या बंधू-भगिनींशी माझी भेट घडवितोस आणि त्या सर्वात मला तुझ्यासारखीच आपुलकी दृग्गोचर होते. मी जगातील संपूर्ण देशांच्या रहिवाश्यांच्या सुखदुखात सहभागी होतो आणि आपल्या इवल्याशा सामर्थ्याने सदैव त्यांची सेवा करतो.

कर्माची जी महान प्रेरणा आणि दिव्य शक्ती तू मला दिलीस तिनेच प्रेरित होऊन मी जीवन सागरात वारंवार उडी मारतो आणि काळाच्या सर्वनाशी लाटांना भेदून बुडणाऱ्या प्रत्येकाला वाचवितो आणि भोवऱ्यात सापडलेल्या प्रत्येकाचे रक्षण करतो.

तू मात्र तटावर उभा राहून माझे कौतुक करतोस आणि जेव्हा पोहता-पोहता माझे हातपाय थकतात, दम लागतो आणि पाठीचा कणा विश्रांतीची इच्छा करतो तेव्हा मी ही एका क्षणासाठी डोळे बंद करून काळाच्या प्रवाहात वाहून जातो आणि पुनः नवीन शक्ती घेऊन महासागराच्या लाटांना भेदून कर्मसाधनेत लीन होतो.

काळाच्या उत्तुंग तरंगात पोहणाऱ्या आणि बुडणाऱ्या प्रत्येक मानवाकडून मला तुझ्यासारखीच आपुलकी प्राप्त होते, म्हणून मी नेहमी कर्म साधनेत लीन राहतो.

मोहर

ज्या क्षणापासून मी तुला माझ्या हृदयात स्थापण्याची इच्छा केली त्या क्षणापासून माझ्या हृदयात अतृप्त आकांक्षांची होळी पेटत आहे आणि माझ्या हृदयमंदिरात तुझ्यासाठी सजविलेले सिंहासन आगीच्या उसळणाऱ्या डोंबात धू-धू करीत जळत आहे.

उत्कट प्रेम-पीडेने माझे प्राण विकल झाले आहेत आणि माझे विरहाश्रू अंतर्ज्वलित पडून एखाद्या अर्घ्याप्रमाणे समर्पणाचा सण साजरा करीत आहे.

या ज्वालेत मी तुला कुठे ठेवू ?

पंचतत्वापासून बनलेल्या पंचप्राणांच्या पंचाग्निसाधनेत माझे हे समस्त जीवन अतृप्तीची हाक बनली आहे. म्हणून हे करुणा-धन ! ये आणि आपल्या असीम शांतीने माझ्या प्रज्वलित मनो-मंदिरातील ज्वालांनी घेरलेल्या सिंहासनावर येऊन बैस की ज्यामुळे तुझ्या पवित्र चरणांच्या स्पर्शाने माझ्या अतृप्त आत्म्यावर शांतीची मोहर लागेल आणि जीवनाची अशेष अतृप्ती आनंदात परिवर्तित होईल.

परतफेड

‘तू मला काहीतरी दे’ - असे मी तुला कधीही विनविले नाही आणि याचनेसाठी मी इतर कुणाच्या दारी कधीही गेले नाही. तूच माझ्या मातीत प्राण फुंकलेस आणि माझ्या मनाची झोळी भावनेने भरलीस.

तूच माझ्या आत्म्याला प्रकाश, मनाला अनुभूती, मेंदूला चिंतन आणि इंद्रियांना कर्मशक्ती दिलीस की ज्यामुळे माझ्या प्रतिभेचा प्रवाह, ज्ञान-विज्ञानाच्या क्षेत्रात वाहू लागला. जल, स्थळ आणि आकाश यातील समस्त वैभव तूच मला सादर केलेस. म्हणून मी कलाकृती आणि यंत्र यांचे ढीग लावले.

आज त्या सर्वांचा उपयोग व उपभोग मी माझ्यासाठीच करतो आणि स्वतःला सुखी समजतो पण मी काय परतफेड करू ? या चिंतेने मी व्याकुळ आहे. दास्याला द्यायला खरोखरच माझ्याजवळ आहे तरी काय ?

हे प्रभो ! मी माझे शरीर, मन, प्राण आणि संपूर्ण कर्मफल तुला अर्पण करतो. त्यांचा स्वीकार कर कारण की हे सर्व तूच मला दिले आहेस आणि मी ते सर्व तुलाच परत देत आहे.

समर्पण

आन्तरिक प्रेरणेने तूच मला गीत गायनाचा संदेश देतोस आणि हुंदक्याच्या रूपात तूच मला दीन-दुःखी लोकांच्या पुढे आणून उभा करतोस. जगाची वेदना देऊन तूच माझ्या अनुभूतीची घागर आपल्या असीम करुणेने भरतोस आणि ती करुणा माझ्या वाणीतून झरते.

तूच माझ्या संवेदनाना जागृत करून मला कर्मक्षेत्रात आणून सोडतोस आणि मला सतत महत् कार्याची प्रेरणा देतोस. तूच माती, जल, अग्नि, आकाश आणि पवन यांना एकत्रित करून त्यात प्राण फुंकतोस व तुझी ही मातीची बाहुली अनंत शक्तियुक्त होते.

तुझीच पवित्र प्रेरणा माझ्या अनुभूती, संवेदना आणि कर्म-शक्ति यांचे संचालन करते आणि मी माझे उच्छ्वास व गीत हे सर्व तुलाच समर्पण करतो.

गायक

जेव्हा मी माझ्या कल्पनेच्या रंगी-वेरंगी विश्वाच्या रूपसज्जेचे चिंतन करतो तेव्हा मला कळते की पान, फूल आणि फळ यात रंग का आहेत ? आकाशात रंगारंगांचे ढग का तरंगतात आणि अंतरिक्षाच्या दिव्य किरीटाची प्रतिच्छवि आपल्या हृदयात अंकित करण्याकारिता सागर आणि नद्यांचे पाणी का व्याकूल असते ?

जेव्हा मी गीत-गायनासाठी स्वर-संधान करतो, आलाप घेतो आणि आंतरिक अनुभूतीच्या भरतीला स्वरलहरी बरोबर क्रीडेसाठी मोकळे करतो तेव्हा मला कळते की आकाशात आप-आपल्या पंखावर तरंगणाऱ्या कोट्यावधी पक्ष्यांच्या कंठातून मधूर ताना का फुटतात ? आणि लाटा सर ग म...ध्वनी छेडून, नाचत, थिरकत आणि ठुमकत का जातात ? वाऱ्याच्या हातात हात घालून हिरवीगार तरुण शेते मस्तीने गीत का गातात आणि सागराच्या लाटा हात पसरून कुणाला हाक देत का भटकतात ?

हे श्रेष्ठ गायका ! कधी-कधी मला असे का वाटते की तूच या विराट सृष्टीचे महत्संगीत माझ्या प्राणात भरून मला गीत-गायनाची प्रेरणा देतोस आणि आपल्या रहस्याच्या संरक्षणासाठी मला जगाच्या समोर 'गायक' म्हणून उभा करतोस.

गौरव

काळाच्या समोर माणसाचे जीवन किती क्षुद्र, किती अकिंचन आणि किती क्षुल्लक आहे, याची मला प्रचीती आहे. कारण की, काळाच्या एका फुंकरीने क्षणार्धातच माणसाची जीवन-ज्योत विझते आणि माणूस पाहता-पाहता नाहीसा होतो.

काळाच्या इशाऱ्यावरहुकूम जीवनाचे अस्तित्व घडते आणि नष्ट होते व काळाच्या समोर पुरुष आणि पौरुष हे दोन्हीही दीन ठरतात. म्हणून कधी-कधी असे वाटते की माझे काहीच अस्तित्व नाही. मी काहीही नाही.

पण आपल्या प्रेरणेने तू मला उदंड शक्ती देतोस आणि मी नगण्य असताही बरेचसे काहीतरी करतो. तू वारंवार कर्माची प्रेरणा आणि सृजनाची जबाबदारी माझ्यावर टाकून मला नव-निर्माणाची संधी देतोस. आपल्या शक्तीने माझ्या सारख्या क्षुद्राला सामर्थ्य देऊन तू मला निर्माता होण्याचा गौरव प्राप्त करून देतोस आणि याप्रमाणे (मी मर्त्य असूनही) शाश्वत कृतीच्या माध्यमाने तू माझा गौरव करतोस.

जवळीक

प्रत्येक स्वासात तुझ्याच रागिणी गायल्या जातात आणि प्रत्येक ध्वनीत तुझ्या स्वरांचे स्फुरण होते. प्रत्येक विचारात तुझेच गहन चिंतन आहे आणि प्रत्येक अनुभूती तुझीच आंतरिक संपत्ती होय.

प्रत्येक कल्पनेत तूच आपल्या कुंचल्याने उन्मादक चित्र रंगवितोस आणि प्रत्येक सत्यात तुझ्याच शेवटच्या स्वीकृतीचे रहस्य लपलेले असते. प्रत्येक जागृती ही तुझी चेतना आणि सुषुप्ती हा तुझा विश्राम होय. म्हणून जीवन आणि मृत्यू हे तुझे खेळ आहेत.

जीवनाचे प्रत्येक कर्म तुझ्या प्रेरणेशी बद्ध आहे आणि शरीर मन, प्राण यांच्या समग्र शक्ती तुझ्यातूनच उदय पावतात. तूच सोंगट्यांचा पट मांडून फासे टाकतोस आणि माझ्याबरोबर खेळ खेळतोस. म्हणून बालपणात तुझे हास्य, यौवनात तुझा उन्माद आणि वृद्धापकाळात तुझे औदासिन्य येऊन मला घेरतात.

याच पद्धतीने तुझी नित्य जवळीक मला प्राप्त होते.

मीलनाची इच्छा

माझी ही गीत-बाळे आपले चिमुकले हात पसरून, आपल्या अस्फुट वाणीने तुला हाक देत तुझ्याकडे धावत येत आहेत. त्यांचे चिमुकले इवलेसे हात तुझे कंठहार होऊ इच्छितात. ती बाळे सर्व दिवस धूळ-मातीत खेळत होती. यामुळे त्यांची वस्त्रे धुळीने भरली आहेत. त्यांनी आपल्या चिमुकल्या पायांचे ठसे युग जीवनाच्या वाळवंटात उमटविले आहेत आणि आता तुझ्या भेटीने त्यांची मने उल्हासित होत आहेत.

ज्याप्रमाणे लहान मुले आपल्या वडिलांकडे आनंदाने पळत सुटतात आणि वडील त्यांना आनंदाने उचलून घेऊन प्रेमाने मिठी मारतात त्याप्रमाणे हे परमपित्या ! माझी ही सारी गीत-बाळे आपले चिमुकले हात पसरून तुझ्या भेटीच्या इच्छेने प्रेरित होऊन तुझ्याकडे पळत सुटली आहेत.

तू त्यांना आपल्या कडेवर उचलून घे. आपल्या हृदयाशी धर आणि आपल्या मधूर चुंबनांची मोहर लावून त्यांना अक्षरत्व प्राप्त करून दे. कारण की ही गीत-बाळे आपले चिमुकले हात पसरून आपल्या अस्फुट वाणीने हाक देत तुझ्याकडे धावत येत आहेत.

प्रकाश

आकाशाच्या विराट, गंभीरः निळ्या सरोवरात पुष्कळशी शुभ्र, निळी, तांबडी कमळे फुललेली आहेत आणि त्यातून निरंतर प्रकाश-मकरंद झरत आहे. मी माझ्या डोळ्यांनी हाच मकरंद पितो आणि माझा हा अंतर्घट त्याच प्रकाशाने भरत आहे. हा पवित्र प्रकाशच माझा अक्षय निधी आणि स्थायी भांडवल आहे. जागृतीच्या क्षणी हाच प्रकाश माझी जीवन-ज्योती बनून माझ्या कर्म क्षेत्रात येतो आणि निद्रावस्थेत हाच प्रकाश माझ्या स्वप्नावर पसरतो.

माणसाच्या जीवनात सर्व आशा, आकांक्षा आणि स्वप्न याच दिव्य प्रकाशापासून प्रेरणा घेतात आणि याच प्रकाशापर्यंत जात-जात त्यांचा मार्ग संपतो.

जीव-जगत्, मन-प्राण, पृथ्वी-आकाश, अंतर-बाह्य, स्वप्न आणि सत्य यांचे संपूर्ण रूप, रंग, आकार याच प्रकाशाने ज्ञान-गम्य आहेत. म्हणून भावना, अनुभूती आणि विचार यांचे प्रत्येक तंतू या प्रकाशानेच उद्भूत व अनुप्राणित आहेत.

हा शाश्वत प्रकाश म्हणजेच जीवन !

वेदना

वेदना ही सृष्टीचा आधार आहे. तीच सुखाचा स्रोत आणि निर्माणाचे आदि कारण होय. म्हणून सूर्याच्या प्रखर किरणांच्या पायांनी तुडविलेल्या लाटांची वेदना ढगांना जन्म देते आणि ढगाचे आर्तक्रंदन गरजत-घुमडत शेकडो धारानी कोसळून ताप-संतप्त पृथ्वीची वेदना हरण करण्याकरिता निळ्या आकाशात उत्सर्गाचा महोत्सव साजरा करते की ज्यामुळे पावसाचे जलबिंदू नाचत, थिरकत पृथ्वीवर उतरतात आणि तरु, तृण, लतांच्या ओंजळी असंख्य मोल्यांनी भरल्या जातात. ढगांचा तो त्याग, जीवन-धारा बनून पर्वतावरून खाली कोसळतो आणि संसारातील संपूर्ण पशु-पक्षी व प्राणी यांच्या तृष्णेचे शमन होते.

वेदना हीच सुखाच्या शोधाचे कारण होय म्हणून मार्गावरील कोट्यावधी बंधनांना आणि अडथळ्यांना ओलांडून नद्या रडत, हाक देत, सागराकडे धावत आहेत, आणि अतृप्त वारा एखाद्या वेड्याप्रमाणे आरडा-ओरडा करीत कुणाला तरी शोधण्यासाठी दाही दिशास भटकत आहे.

वेदनेचे शमन हीच प्रत्येक उपलब्धीची शेवटची सीमा होय, म्हणून कला आणि विज्ञान युगा-युगापासून दुःखी मानवाला सुखी करण्याकरिता प्रयत्नशील आहेत. अश्रू हे हृदयांतरीच्या ज्वालेंला शांत करण्यासाठी वाहतात आणि अधरातून निघणारे गीत मनावरील ओझे कमी करण्यासाठी प्रयत्न करते.

चिन्मय सत्य

विश्वाचा असूनही विश्वाशी बांधून कुणीही राहत नाही. म्हणून बाजार हे कुणाचे घर नसते. जो कुणी इकडे येतो तो येथून निघून जातो. हेच चिन्मय सत्य होय.

वसंत ऋतूत जी हिरवी पाने फांद्यांवर शोभतात त्यांना शिशिराचे मुक्तिदूत धूळ-मातीत मिसळून खेळायला मोकळे सोडतात आणि पुनः फांद्यांच्या रिक्त पदराची हाक पृथ्वीतील अन्तःसल्लेला ऊर्ध्वगामी गती देते आणि पोपटी रंगाच्या पानांनी बागेतील प्रत्येक फांदी डोळते. सूर्य त्यावर आपले गुलाबी हास्य पसरतो आणि मलयपवन अंगाई गाऊन त्यांना शोषवितो. याच लहान-लहान कोवळ्या पानांतील कळ्यांच्या कानात वसंताची प्रेम-रागिणी वाजते.

फुलांवर भ्रमरांचा उन्माद जणू गुंजारव बनून हिंडतो. प्रकृतीचा पदर रूप, रंग, रस आणि गंध यांनी परिपूर्ण होतो आणि कोकिल्यांच्या कंठात उल्लास सामावितो.

पण....संध्या समयी बुडणाऱ्या सूर्याच्या थकलेल्या श्वासांनी प्रेरित होऊन पिवळी पाने तुटून खाली पडतात आणि संध्येच्या कातर वेळी गळलेल्या पानांचा मर्मर ध्वनी जीवनाची करुण कथा सांगत सांगत नाहीसा होतो. फुलांच्या पाकळ्या छिन्न-भिन्न होऊन विखुरतात आणि फुलांची धूळ बनते. धूळीचे हे रूप-परिवर्तन, निर्मिती आणि संहाराचा शाश्वत क्रम आहे. हेच चिन्मय सत्य होय.

पहाटेच्या प्रतीक्षेत

हे प्रभो ! जड आणि चेतन यांच्या मनात काळोख पसरला आहे म्हणून मानवाचे मन, प्राण आणि शरीर यांत आस्था विश्वास व श्रद्धा यांचा आत्यंतिक अभाव आहे. लोक भौतिक सुख-समृद्धीच्या शोधापायी वेडे झाले आहेत आणि ते सर्व आप-आपल्या कैदेत स्वतःच कैदी झाले आहेत. स्वार्थ, संघर्ष आणि पक्षबाजी यांचे दाट धुके देशोदेशी व्याप्त आहे. म्हणून जगाच्या काना-कोपऱ्यांत अंधाराचें कठोर साम्राज्य पसरले आहे व दिड्मूढ मानवता नव्या पहाटेच्या प्रतीक्षेत व्याकुळ आहे.

हे उदारा ! तू प्राचीचे दार उघड आणि दिनमणीच्या स्वर्ण कलशांतून ज्योतिस्त्रोत पाझरू दे की ज्यामुळे प्रत्येक गल्लीत प्रकाश पसरेल आणि प्रत्येक खोली प्रकाशाने झगझगीत होईल. माणसाच्या भावना, अनुभूती आणि कर्म हे सर्व प्रकाशाने परिपूर्ण होईल.

आज युग-जीवनाचा प्रत्येक खंडित होणारा स्वास तुझ्या दिव्य प्रकाशाची आशा बाळगून नव्या पहाटेच्या प्रतीक्षेत आहे.

लहान मुले

संसारातील सर्व वयस्कर आणि वृद्ध माणसांनो ! पहा. या मोक्कल्या मैदानावर गावातील सर्व लहान मुले खेळत आहेत. त्यात न कुणी मोठा आहे न लहान, न उंच न नीच, न श्रीमंत न गरीब. ती सारी बालकें आहेत. ती बालकें मुलांच्या

विश्वातील मुक्त मन, मुक्त प्राण आणि मुक्त कर्म असणारे पवित्र रहिवासी आहेत. खऱ्या अर्थाने हेच विश्वमानव आहेत. कारण यांनी देश, समाज, जाती, धर्म आणि लहान-मोठे यांचे सर्व भेदभाव आपल्या जगातून निष्कासित केले आहेत. यांनी आपल्या इवल्याशा लहान-लहान हातांनी 'माझ्या-तुझ्या' स्वरूपाच्या सर्व संकीर्ण मनोवृत्तीच्या निष्प्राण, शृंखला तोडून टाकल्या आहेत.

यांच्या जगात भेद-भावांची भिंत नाही आणि यांना स्वार्थ व संघर्षाला पुष्ट करण्याची चालही अवगत नाही. म्हणून या पृथ्वीवर जर कुठे स्वर्ग, आनंद, संतोष, निष्काळजीपणा आणि उल्हास असेल तर तो सर्व या लहान मुलांच्या जगातच आहे. ही लहान मुले खऱ्या सुखाचे उपभोक्ते आहेत.

या जगातील वयस्कर आणि वृद्ध लोकहो ! तुमची वाईट कृत्ये आणि व्यवहार पाहून मला असा विश्वासही वाटत नाही की तुम्ही देखील कधीकाली अशीच लहान मुले होतां. तुमचे ज्ञान, तुमची बुद्धी आणि तुमचे कार्य हे सर्व या पृथ्वीला नरक बनविण्यासाठी तत्पर आहेत. म्हणूनच आज साऱ्या जगात सुख, आनंद, संतोष आणि निश्चितता कोठेही सापडत नाही. पहा-तुमच्यापेक्षा ही लहान मुले फार बरी आहेत....निश्चितच फार बरी आहेत.

तुझी पूजा

जीवन-संघर्षात जेथे श्रम आणि साधना हीच तुझ्या पूजेची सर्वश्रेष्ठ साधने आहेत, तेथे धूप, दीप, नैवेद्य, आरती आणि पुष्पहार यांनी पूजेचे ताट सजवून मी तुझी वाट पाहणार नाही.

तसेच माळेचे मणी मोजून तुझ्या अनंत नांवाना मी संख्येच्या बंधनात बांधण्याचे दुस्साहसही करणार नाही.

माझ्यासाठी प्रत्येक दीन-दुःखी माणसाचे हृदय हेच तुझे मंदीर होय. त्याच्या आक्रंदनात मला तुझी हाक ऐकू येते. म्हणून मी जगातील सर्व दीन-दुःखी अशा लोकांच्या सुख-दुःखाला माझे सुख-दुःख समजतो आणि त्यावर कोसळलेल्या विपत्तीला माझ्यावर आलेली संकटे मानतो. तुझ्या पूजेसाठी आता मी प्रत्येक डबडबलेल्या डोळ्यांत जीवनाची स्वप्ने रंगवीन आणि प्रत्येक हुंदक्याला मंद हास्यामध्ये बदलण्याचा प्रयत्न करीन.

मानवी जीवनात समत्वसिद्धीची प्राप्ती हेच माझ्या पूजेचे ध्येय आहे. म्हणून कर्माचा जयघोष करणारा माझा प्रत्येक उच्छ्वास म्हणजे तुझी प्रार्थना आणि कर्मोपासना म्हणजे तुझी पूजा होय.

मला माहीत आहे की, स्वार्थ आणि संग्रह यांच्यापेक्षा त्याग आणि वितरण हीच तुझ्या पूजा-पद्धतीची वैशिष्ट्ये आहेत. म्हणून आता मी तुझे वरदान सर्वांना वाटून निरंतर तुझीच पूजा करीन.

●

अमृत कलश

माती विचारी मातीच आहे. म्हणून लोक तिला अगदी निकृष्ट समजतात आणि तिला पायाखाली तुडवितात. तिच्या दीन, विनम्र स्वभावाने आणि सहनशीलतेने तिच्या मोठेपणा-

वरही माती टाकली जाते. तरीपण मातीतूनच अमृत कलश निर्माण होतात.

कलश तुटतात-फुटतात पण माती अमर असते. कारण मातीतूनच अमृत कलश बनतात आणि तीच आपल्या दिव्य हातांनी त्या कलशात अमृत भरते.

यंत्र

तू महान आहेस आणि तुझी ही महानता या साऱ्या जगाला यंत्रवत् चालविते. तू तटस्थ बसून सर्वांची हाक ऐकतोस म्हणून तुझी संवेदना व सहानुभूती सर्वांच्या बरोबर आहे.

पण ... यंत्राची निर्मिती करून माणूस स्वतः यंत्रासारखाच निष्प्राण आणि संवेदनहीन बनला आहे. म्हणून विश्वाचे करुण-क्रंदन आणि कोलाहल ऐकून सुद्धा त्याचे हृदय द्रवत नाही.

तू आपल्या यंत्राचा स्वामी आहेस. म्हणून तू स्वतः आपल्या हातांनी त्या यंत्राचे संचालन करतोस, पण माणूस यंत्राचा स्वामी नसून त्याचा दास बनला आहे. यांत्रिक दासतेमुळे त्याने आपले हात कापून घेतले आहेत आणि मानव-निर्मित यंत्रांनी आज मानवावरच कुरबोडी केली आहे. यामुळे माणसाच्या हृदयाचे स्पंदन आणि त्याच्या आत्म्याचा आवाज त्याला ऐकू येईनासा झाला आहे.

माणसांनी निर्माण केलेल्या यंत्रामुळे जगात मानवामानवात एक फार मोठी दरी निर्माण झाली आहे आणि हे समग्र विश्व श्रीमंत आणि गरीब अशा दोन वर्गात विभक्त झाले आहे. यांत्रि-

कतेने उन्मत्त झालेली माणसाची बुद्धी आता ग्रह-नक्षत्रावर आपले पाय रोवत आहे.

पण हे प्रभो ! तू त्याला, अनंत आकाशाची उंची मोजण्या-पूर्वी, मानवहृदयाच्या संवेदनेला जाणण्याची शक्ती दे की ज्यामुळे माणसाची निष्प्राण यांत्रिक अनुभूती प्राणांच्या सचेतन संवेदनेने अनुप्राणित होईल आणि हे जीवन-यंत्र सुगमतेने चालेल.

लक्ष्यवेध

दुःख, दैन्य आणि वैषम्य हे मानव जीवनाचे ध्येय नाही. वस्तुतः जीवन हा सुख, समृद्धी आणि समता यांचा पुंजीभूत गोरेव होय. स्वार्थ आणि लिप्सेने, राजनीती आणि समाज यांनी मानवाच्या डोळ्यांवर पट्टी बांधली आहे आणि तो 'माझे-तुझे' या भावात सापडून ध्येयभ्रष्ट झाला आहे.

अहंचे प्रदर्शन आणि बुद्धिवैभवाचा दर्प यामुळे त्याला 'निर्माता' होण्याचा गर्व झाला आहे. म्हणून तो स्वतःला सर्वश्रेष्ठ समजत आहे. तो सृष्टीतील कणाकणाच्या गतीला आणि प्रकृतीतील प्रत्येक रहस्याला आपल्या बौद्धिकतेने जाणू इच्छितो पण स्वतःच्या अंतर्मनाचे अंतर्मथन करायला त्याला सवड नाही. म्हणूनच त्याच्या प्रज्ञेचा प्रवाह बाहिर्मुख आणि ज्ञान हृदयस्थ न होता कंठस्थ झाले आहे.

तरी पण मानव जीवनात प्रत्येक महान सिद्धीच्या लक्ष्यवेधासाठी ध्येय, कर्म आणि गती अनिवार्य आहेत. म्हणून हे प्रभो ! माझ्या जीवनाच्या आंतरिक चेतनेला तू ध्येय, कर्म आणि गती दे की ज्यामुळे ती आपल्या सनातन लक्ष्याला वेधण्यात यशस्वी होईल.

प्रकाशदूत

अमावस्येच्या काळोखात जेव्हा तू असंख्य दिवे लावून आकाशात दीपोत्सव साजरा करतोस तेव्हा तुझ्या भीतीने विशालकाय अंधार संकुचित होऊन दीन-दुःखी लोकांच्या मोडक्या-तोडक्या, घाणेरड्या झोपड्यात येऊन लपतो. नंतर तोच अंधार दाट होऊन दीन-दुःखी लोकांच्या मन आणि प्राणांवर पसरतो आणि दुःख, दैन्य, भूक, रोग, शोक व असंख्य संकटे त्याला येऊन घेरतात.

मोठ-मोठ्या महालात दीप जळत असतात आणि तेथे सुख वैभव व समृद्धीचा प्रकाश खेळत असतो. पण जेव्हा अंधार आपल्या सामर्थ्याने महालातील दीपकांना विझविण्यासाठी वावटळींना आमंत्रण देतो, तेव्हा त्या वावटळींनी महालाचे वैभव कमी न होता उलट दीन-हीन झोपड्यांची छपरे उडून जातात आणि त्यांतील बंदिस्त अंधार मुक्त होऊन पुनः पृथ्वीवर आणि आकाशात सर्वत्र पसरतो. नंतर तुझा हा अंधार तुझ्या आकाश दीपांनाही गिळून टाकतो.

तुझा हा अंधार मला मुळीच आवडत नाही. कारण युग-जीवनाचा प्रत्येक श्वास या अंधारामुळे मार्ग चुकून इकडे-तिकडे हिंडू लागतो आणि जीवनाचे मधुर संगीत हुंदक्यांनी गुंजते.

हे प्रभो ! या संकटग्रस्त युगात, तू आपल्या प्रकाशदूताला गीतांची पेटलेली मशाल घेऊन प्राचीकडून इकडे पाठव की ज्यामुळे अंधारात आंचके देणारी मानवता, प्रकाशाच्या छायेत मुक्तीचा श्वास घेईल आणि मानवाचे मन, प्राण आणि जीवन यात सर्वत्र प्रकाश भरेल.

प्रकाश स्रोत

दाट अंधाराने घेरल्यामुळे मी तुझ्या मार्गावर तुझ्या प्रतीक्षेत उदास मनाने बसलो आहे. डोळ्यापुढे एक काळी भिंत उभी आहे आणि माझी दृष्टी अधू झाली आहे. आज प्रकाशाचा एकही किरण या दाट अंधाराला भेदून माझ्या मनापर्यंत येऊ शकत नाही. म्हणून मी उदास आहे, निराश आहे.

माझे मन भूतकाळाच्या स्मृतीच्या कुंजात भटकत आहे आणि मला तुझ्या प्रथम भेटीची स्मृती त्रस्त करीत आहे. त्या दिवशी तुझे प्रेम सूर्याच्या प्रथम किरणाप्रमाणे माझ्या मनातील संपूर्ण काजळी पुसून माझ्या हृदयाच्या खोलीत उतरले होते आणि त्याच्या दिव्य स्पर्शाने माझ्या थिजलेल्या डोळ्यासमोर सारा अंधार गडप झाला होता.

पण आता तुझ्या वियोगामुळे तुझे ते प्रेम-तो प्रकाशस्रोत, गीत बनून मुखरित होत आहे आणि म्हणूनच पर्वतापासून निर्झर पाझरू लागले आहेत. निष्प्राण नक्षत्रापासून सजीव प्रकाश-स्वर झरत आहेत आणि स्थूल कंठातून सूक्ष्म, अदृश्य भाव, अनुभूती आणि विचार हे सर्व शब्द आणि अर्थ यांच्या बंधनानी बद्ध होऊन मधुर छंदात मूर्त होत आहेत.

मी पुंजीभूत ज्वाला झालो आहे आणि माझे ते गीत-प्रकाश-स्रोत.

कूर

सृजनाच्या क्षणी प्रकृती जितकी उदार, सरळ आणि सरस असते, विनाशाच्या क्षणी ती तितकीच कूर, दुष्ट आणि विध्वंसक असते. उषा आपल्या कोमल किरणांनी कळ्यांच्या अधरांवर जी लालिमा विखुरते, सध्या त्याच लालिमेचे शोषण करून पुष्पांच्या पिवळ्या पाकळ्यांना निर्दयतेने धुळीत मिळविते. मलय पवन ज्या फुलांना गुदगुल्या करून सौरभ-वितरणाची प्रेरणा देतो, सांध्य-पवन त्यांनाच चिरमूकतेच्या धुळीत गाडून निघून जातो.

पावसाचे जे थेंब फुलांच्या पाकळ्यांना रसपूर्ण करतात, महापूर त्यांना सडवून त्यांच्या सौरभाला आणि सौंदर्याला नष्ट करतो.

सृष्टीत प्रकृतीच्या शक्ती आणि सामर्थ्यासमोर प्राकृतिक कृतींची शक्ति आणि सामर्थ्य अगदी क्षुद्र आहे. म्हणूनच जन्माच्या क्षणी प्रकृती, जीवन आणि जग यांच्या रूपात जी समृद्धी आणि वैभव देते, मृत्यु समयी त्याच समृद्धी आणि वैभवाला ती निर्दयतेने मानवाच्या हातातून हिसकावून घेते.

वाटसरूचा संग्रह कधीही त्याच्याबरोबर जात नाही आणि त्याची संपूर्ण संपत्ती प्रकृतीच्या संग्रहालयात जमा होते.

सर्पिणी स्वतःच आपल्या संततीला गिळंकृत करते.

काळजी

संकीर्णता कधीही सरळ मार्गाने जात नाही. ती नेहमी वेड्यावाकड्या मार्गाने आपले ध्येय गाठते म्हणूनच जगातील लोकांनी जगाच्या नकाशावर आडव्या-तिडव्या रेषा उमटवल्या आहेत. आणि ते सर्व आप-आपल्या लहान-लहान घट्यात लपून बसले आहेत.

ते सर्व आप-आपल्या वर्तुळांना अधिकाधिक संकुचित करीत आहेत आणि एक दुसऱ्यासमोर उंच-उंच भिंती उभ्या करीत आहेत. या उंच-उंच भिंती उभ्या करण्यातच माणसा-माणसात विस्तीर्ण दरी निर्माण होत आहे. संसार पूर्व आणि पश्चिम असा विभक्त झाला आहे. श्रीमंत आणि गरीब एकमेकांचे शत्रु बनले आहेत. सर्वत्र शोषणाचे आणि लुबाडण्याचे कार्य चालू आहे आणि मोठ-मोठी राष्ट्रे परस्परांच्या सर्वनाशासाठी हळूहळू लपून तयारी करीत आहेत. असे वाटते की तुझ्या कारण्याचा प्रवाह शुष्क झाला आहे.

हे उदारा ! भौतिकतेच्या झगझगाटाने दिपलेल्या मानवतेला, विश्वाच्या प्रांगणात जमलेल्या मानवाच्या मेळाव्याकडे पाहण्याची प्रेरणा आणि अंतर्दृष्टी तू केव्हा देणार ? आमच्या कला निर्माणाची स्वप्ने केव्हा साकारतील ? आणि विज्ञानाचे हे सर्वनाशक संशोधन मानवाला केव्हा जीवनदायक ठरेल ? तुझी करुणा पूर्व आणि पश्चिमेच्या दोन्ही तटांना स्पर्शन माझ्या स्वप्नांच्या शेतीला केव्हा सिंचेल ? संसारातील सर्व स्वार्थी आणि अनोळखी लोक खऱ्या शेजाऱ्याप्रमाणे विश्वजनांच्या मेळाव्यात केव्हा आनंदोत्सव साजरा करतील ?

लोकांचे मन भयहीन, विचार भ्रांतिहीन आणि कर्म स्वार्थ-

हीन केव्हा होणार ? सहअस्तित्व आणि सामूहिक जीवनाची भावना लोकांच्या मनात केव्हा उत्पन्न होईल ?

तो दिवस केव्हा उगवेल ? माझ्या प्रभो ! तो दिवस केव्हा उगवेल ?

राजनीती

हे राजनीती ! तू आपल्या उच्च सिंहासनाच्या दर्पाने आपली रक्तरंजित तलवार घेऊन कोट्यावधी जनतेच्या शरीरावर राज्य करतेस, पण तिच्या मनावर आणि प्राणावर तुझे प्रभुत्व नाही कारण तू संधिसाधू नेत्यांच्या माध्यमाने दीन-दुःखी, निर्दोष आणि दुर्बल माणसांचे शोषण करतेस.

लोक तुझ्या प्रेमाने नव्हे तर तुझ्या तलवारीने भयभीत आहेत, संतस्त आहेत. कारण की तुझी तलवारच शोषणाची जीभ आणि राजदंडाची राक्षसी शक्ती आहे. तिने अनेकवेळा मानवतेच्या निर्दोष रक्ताने होळी खेळली आहे आणि तिने आपल्या रक्ताळलेल्या कलंकित हातांनी राजदंड सांभाळला आहे.

हे राजनीती ! तू स्वार्थाच्या संघर्षाला पुष्ट करतेस आणि सिंहासनाधिष्ठित नृशंस शासकांना मानवतेच्या छातीवर निर्दयतेने प्रहार करायला प्रेरित करतेस. तुझी युद्ध-पिपासा विध्वंसक अस्त्र-शस्त्रांची जननी आहे. तीच सर्वनाश आणि सत्यनाशी प्रकृतीची लाडकी लेकर आहे.

तू मानवतेला बांधून दारूच्या ढिगावर बसविले आहेस आणि आता तूच आपल्या हातात पेटती मशाल घेऊन त्या ढिगास आग लावणार आहेस.

हे राजनीती ! धन, भूमी, वासनातृप्ती आणि शक्ती-विस्तारा-साठी सुख, वैभव आणि समृद्धीच्या तृष्णेने प्रेरित होऊन तुझी हौस दयामाया आणि ममता यांचा त्याग करून मानवतेच्या हत्येच्या वेळी आपल्या प्रतिस्पर्ध्याला गाजर-मुळ्या प्रमाणे कापून नष्ट करते. आणि म्हणून तू संयोजक कमी-विभाजक जास्त, सर्जनात्मक कमी आणि विध्वंसक जास्त झाली आहेस.

हे स्वार्थ आणि अहंच्या मोठेपणाच्या प्रतिष्ठापिके ! आपल्या सर्व भेद-भावाला विसरून या सार्वजनिक विश्वमेळाव्यात प्रत्येक शासकाला त्यागाच्या बलिवेदीवर आणून उभा कर की ज्यामुळे त्या शासकाचा त्याग तुला हीन दृष्टीच्या चरण धुळीपासून उचलून घेऊन मानवतेचा मुकुटमणी बनवू शकेल.

अनिवार्य

सृष्टीचा क्रम, विकास आणि त्याच्या स्वरूपाच्या निरंतरते-साठी जीवन हे अनिवार्य आहे. म्हणूनच तू मातीच्या बाहुल्यात प्राणशक्ती फुंकली आहेस आणि सर्व जड-चेतनामध्ये जीवनाचा स्रोत प्रवाहित आहे. पण जीवनाच्या संरक्षणासाठी शरीर, मन प्राण, बुद्धी आणि शक्ती देऊन सुद्धा तू मानवाच्या हृदयात अतृप्तीची सर्व भक्षक ज्वाला का पेटविलीस ?

आज विश्वाच्या विराट मेळाव्यात शोषण, अत्याचार आणि करुण क्रंदन का गुंजतात ? माणूसच माणसाला लुबाडायला का तत्पर आहे ? जीवनासाठी शोषण, संघर्ष आणि संहार हे अनिवार्य आहेत काय ?

जर असतील तर हे मित्रा ! आपल्या पवित्र-प्रेरणेने; सद्बुद्धीने आणि सद्भावनेने, विश्वमानवासाठी शोषणाचे शोषण, संघर्षाशी संघर्ष आणि संहाराच्या मनोवृत्तीचा संहार अनिवार्य कर की ज्यामुळे या विश्वामध्ये प्रेम, बंधुत्व आणि शांती यांचा पाया अनिवार्यतः खोल आणि पक्का होईल आणि मानवप्रेम हे जीवनाचे अनिवार्य अंग होईल.

कर्मफल

जीवन हे अनेक तत्त्व आणि प्राणशक्तीचा समुच्चय आहे. ते प्रकृतीत युगायुगापासून क्रियाशील आणि संघर्षरत आहे. येथे मानवाच्या हृदयांत भावना, डोक्यात विचार आणि पापण्यात स्वप्ने भरलेली आहेत. म्हणूनच मानवी जीवन हे सुख-दुःखाचे क्रीडाक्षेत्र आहे.

माणूस स्वतः आपला भाग्य विधाता आहे. कारण त्याचे कर्म हेच त्याच्या भवितव्याला घडविते किंवा नष्ट करते. कर्मानेच भवितव्य घडते म्हणून कर्म केल्याशिवाय केवळ प्रारब्धाच्या विश्वासावर बसणाऱ्याला कधीही सिद्धी मिळत नाही.

कर्म करा. कर्म करा. कारण की कर्मफलानेच स्वर्ग सुख मिळते, घोर नरकही मिळतो. न स्वर्ग आकाशात आहे न नरक पाताळात. स्वर्ग आणि नरक हे याच पृथ्वीवर आहेत म्हणून माणूस स्वर्गाचे सुख आणि नरकाची वेदना याच पृथ्वीवर भोगू शकतो. तो जसे करतो तसे भरतो. जीवनाच्या आरशात सुख दुःख आपले चेहेरे न्याहाळतात.

कुणास ठाऊक मेल्यानंतर कुणाला स्वर्ग आणि कुणाला नरक मिळणार आहे ? कारण की जो अजन्मा आहे तो अशरीरी असतो, म्हणून तो मुक्तही असतो आणि जो मृत असतो तो पण अशरीरी आणि मुक्त असतो म्हणून सुखदुःखाचा संबंध शरीराशी आहे. आणि आत्मा ?.....

...आत्मा तर पूर्णपणे मुक्त, सत्, चित्, आनंद स्वरूप आहे. कर्माचे बंधन त्याला बांधू शकत नाही. म्हणून मित्रहो, स्वर्ग आणि नरक हे दोघेही या पृथ्वीवरच आहेत. आणि ते तुमच्या कर्म फळावर अवलंबून आहेत. आपल्या बुद्धी सामर्थ्याने, श्रमाने आणि चिकाटीने तुम्हाला जे हवे त्यालाच या पृथ्वीवर आणा.

परिवर्तन

स्थिर मन, स्थिर बुद्धी, दृढ विश्वास आणि ध्येयासाठी निरंतर साधना यामुळे जीवनामध्ये गतिमानता उत्पन्न होते आणि तीच शेवटी आपल्या ध्येयाला आपल्या बाहुपाशात बांधते.

म्हणून हे मित्रा ! तू स्थिर मन, स्थिर बुद्धी आणि दृढ विश्वासाने एका ध्येयाला निश्चित करून या जगाला बदल. माणसाचे डोके छाटल्यावर केवळ डोके कापले जाते पण वाईट विचार-वाईटपणा-हे मात्र कापले जात नाहीत. म्हणूनच माणसाला बाह्यतः न बदलता त्याला आंतून बदलले पाहिजे. मनःपरिवर्तनाने माणूस बदलतो म्हणून आज मानवाला खरे तत्त्वज्ञान द्या, नवीन भावभूमी द्या आणि नवीन जीवन-दिशा दाखवा.

भौतिक शक्तींच्या प्राणघातक प्रहाराने माणूस बदलणार नाही. म्हणून हृदय परिवर्तन करा; माणूस परिवर्तित होईल, जग बदलेल.

पवित्र भावभूमी

जेथे मन क्षुद्र स्वार्थामुळे कलंकित होत नसेल, वाणी सनातन सत्याचा शृंगार करीत असेल आणि कर्म दिव्य-इच्छांच्या पूर्तीसाठी सतत साधनारत राहील, जेथे, भावना पवित्र, विचार स्वच्छ आणि कल्पना साकार होण्यास तत्पर असतील, जेथे स्पर्धा निरोगी, न्याय, निःपक्ष आणि अधिकार योग्यतेचे सहधर्मी असतील, जेथे 'माझ्या तुझ्या'चे भेदभाव जात, रंग, वर्ण आणि संकुचित राष्ट्रीयतेची क्षीण मनोवृत्ती विश्वप्रेम आणि विश्व-बंधुत्वाच्या भावनेशी एकरूप झालेली असेल, जेथे योग्यते प्रमाणे कार्य आणि आवश्यकते प्रमाणे साधने उपलब्ध होतील, जेथे प्रतिभेला संधी, स्वप्नांना आधार आणि कर्म साधनेसाठी दारे उघडी असतील .... तेथे ... त्या पवित्र भावभूमीवर हे सर्व शक्तिमान ! तू कर्म-साधनेत लीन, संघर्षरत अशा मानव समाजाला प्रतिष्ठित होण्याची प्रेरणा आणि शक्ती दे.

अंतिम सत्य

अंतिम सत्याचा शोध घेणे सदैव चाळू आहे. तरीपण ते इंद्रिय, मन, बुद्धी आणि चेतनेच्या हातात सापडत नाही. त्याच्या केवळ आभासाने अनुभूती चिंतनरत आणि विचार अनुभूतिलीन होतात. शब्द त्याला आपल्या शक्तिहीन बंधनांनी बांधू शकत

नाहीत. म्हणूनच ते वाणीच्या सीमेच्या पलिकडे आहे. मूकता ही त्याची स्वीकृती आणि अनुभूती हीच त्याची सहधर्मचारिणी आहे.

कला आणि विज्ञान यांची संपूर्ण साधने त्याचे रूप शोधायला आणि त्याला शृंगारायला प्रयत्नशील आहेत. पण ते अगम्य आणि अगोचर आहे. जे अखिल ब्रह्मांडाच्या परिघाच्या बाहुपाशात बद्ध होऊं शकले नाही तेच एका इवल्याशा कणाच्या अंतरंगात लपलेले आहे. त्याचाच शोध आता शेष आहे.

जे काही चेतनेच्या प्रवाहात दृग्गोचर होत आहे तेच काही संपूर्ण सत्य नव्हे तर अर्धचेतन-अचेतन हे देखील त्याच सत्याने अनुप्राणित आहेत. म्हणून जीवन आणि जग यांच्या प्रवाहात सागरावर दिसणाऱ्या लाटांचे नर्तन आणि कोलाहल हेच काही पूर्ण सत्य नव्हे, तर त्याच्या अंतरातील अतल जलराशीची निस्तब्धता ही देखील सत्य आहे.

व्यष्टी आणि समष्टीच्या बाह्यांतरिक रूपात जे सनातन तत्त्व आहे, नित्य एकात्मता आहे, तिलाच शोधायचे आहे. तिचाच शोध व्हायचा आहे. तेच अंतिम सत्य होय.

परिशिष्ट

काही संदर्भ ग्रंथ

संस्कृत

१. अथर्ववेद.
२. आर्षेय ब्राह्मण.
३. ईशावास्योपनिषद.
४. ऐतर्योपनिषद.
५. ऐतरेय ब्राह्मण.
६. ऋग्वेद.
७. कठोपनिषद.
८. केनोपनिषद.
९. गोपथ ब्राह्मण.
१०. छान्दोग्य उपनिषद.
११. तैत्तिरीयोपनिषद.
१२. प्रश्नोपनिषद.
१३. पातंजलियोग-सूत्र.
१४. बृहदारण्यक उपनिषद.
१५. भगवद्गीता.
१६. माण्डूक्योपनिषद.
१७. मुण्डकोपनिषद.
१८. मैत्रायण्युपनिषद.
१९. यजुर्वेद.
२०. सामवेद.
२१. श्वेताश्वेतरोपनिषद.
२२. शतपथ ब्राह्मण.

हिन्दी

१. ईश्वर का साक्षात्कार-वेदमूर्ति पं. सातवलेकर.
२. कुरान शरीफ-हिन्दी अनुवाद.
३. गीता प्रवचन-आचार्य विनोबा भावे.
४. बौद्ध-दर्शन-मीमांसा-डॉ. बलदेव उपाध्याय.
५. सत्यार्थ प्रकाश-महर्षि दयानंद.
६. सत्र धर्मों की बुनियादी एकता-भारतरत्न डॉ. भगवानदास.
७. स्थितिप्रज्ञ दर्शन-आचार्य विनोबा भावे
८. षड्दर्शन-रहस्य-पं. रंगनाथ पाठक.
९. भारतीय संस्कृति और साधना (खंड १ व २)
म. म. डॉ. गोपीनाथ कविराज

बंगला

१. गीतांजलि-रवींद्रनाथ ठाकुर.

मराठी

१. गीतारहस्य-लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक.
२. श्रीतुकाराम बाबांच्या अभंगाची गाथा (खंड १ व २)
३. दासबोध-श्री समर्थ रामदास.
४. ज्ञानेश्वरी-संत ज्ञानेश्वर.

इंग्रजी

1. Aspects Of Advait Vedant-K. Sunderama Aiyer.
2. Between Heaven & Earth-Frenz Warfel.
3. Bible.
4. Buddhism-Mrs. Annie Besant.
5. Buddhist Philosophy-A. B. Keith.

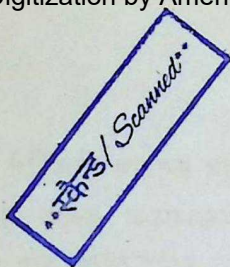

31. Out Of My Later Years—Albert Einstein.
32. Short Studies In The Bhagwad-gita—Lala Diwanchand.
33. Short Studies In The Upanishadas—Lala Diwanchand.
34. Sparks From The Vedic Fire—Dr. V. S. Agrawal.
35. Studies In Shri Aurobindo—Dr. S.K.Maitra.
36. Studies In Vedant—V. J. Kirtikar.
37. Studies In Tasawwuf—Khafi Khan.
38. Sufism : Its Saints & Shrines—Dr. J. A. Subhan.
39. The Art Of Creation—E. Carpenter.
40. The Attributes Of God—Lewis Richard Farnell.
41. The Divine Dialogue—St. Catherine.
42. The Essentials Of Buddhist Philosophy—Dr. Junjioo Takakusu.
43. The Expanding Universe—A. Eddington.
44. The Future Poetry—Shri Aurobindo.
45. The Hindu View Of Life—Dr. S. Radhakrishnan.
46. The Idea Of God—Pringle Pattison.
47. The Life Divine—Shri Aurobindo.
48. The Meaning Of God In Human Experience—W. E. Hocking.
49. The Mysterious Universe—Sir James Jeans.
50. The Quran, Part I, II, Secred Books Of The East Vol. VI & IX Editor—Max Muller.
51. The Zend Avesta, Part I, II, III Secred Books Of The East. Vol. IV, XXIII, XXXI. Editor—Max Muller.
52. The Varieties Of Religious Experiences—William James.
53. Vedic Mythology—Mac Donell.

संस्थाकडून अनुदान मिळविले आहे. हिंदी भाषेसारख्या अनेक प्रान्तात चालणाऱ्या भाषेत त्यांनी नाव कमावलेले असून ते आज मराठीत रचना करीत आहेत. दासबोधासारख्या राष्ट्रीय मराठी ग्रंथाचा हिंदी अनुवाद करीत आहेत. ते एक उद्योगी आणि महत्त्वाकांक्षी पंडित आहेत. 'अनुभूती आणि विचारवीथी' हे त्यांचे काव्य म्हणजे त्यांच्या या वाङ्मयीन दिग्विजयातली एक छोटीशी मोहीम होय. ... अनेक अर्थानी या हिंदी पंडितांचे हे मराठी गद्यकाव्य मराठीत अपूर्व आहे. त्यांच्या हिंदी दासबोधाची महाराष्ट्र आणि भारत तितक्याच आतुरतेने 'इंतजार' करीत आहे.

तिवारीजींचे नाव हिंदीप्रमाणेच मराठी वाङ्मयातही चिरकाल राहील. असा माझा विश्वास व आशीर्वाद आहे. "

—श्री. के. कारसगाव

डॉ. भगवानदास तिवारी

एम. ए. (पुणे); पीएच्. डी. (सागर); साहित्य-महोपाध्याय (अलाहाबाद); शिक्षा-विशारद (अलाहाबाद); तत्त्वभूषण (वाराणसी).

जन्म : २ जानेवारी १९३२.

जन्मस्थळ : वावई, (जि. होशंगाबाद) म. प्र.

(क) स्फुट लेख : महाराष्ट्र आणि गुजराथ-पासून बंगालपर्यंत आणि पंजाबपासून केरळपर्यंतच्या एकूण दोन डझन नियतकालिकात किमान दोनशे लेख, कविता, संस्मरण, कथा, गद्यकाव्य इ. प्रसिद्ध झाले.

(ख) प्रकाशित ग्रंथ : - १. अभिव्यंजना (कविता-संग्रह); २. पावसगान (कविता-संग्रह); ३. उल्कापात (कथा-संग्रह); ४. दिव्या का शास्त्रीय विवेचन (समीक्षा); ५. श्रीसमर्थ रामदास : जीवनी और तत्त्वज्ञान; ६. राष्ट्रभाषा-विचार संग्रह; ७. देवनागरी लिपि: स्वरूप, विकास और समस्याएँ. ८. भँवरगीत-विमर्श (समीक्षा); ९. महाकवि नंददास-प्रणीत भँवरगीत (शोध-ग्रंथ); १०. भूषण: साहित्यिक एवम् ऐतिहासिक अनुशीलन (शोध-ग्रंथ).

(ग) शोध कार्य :-पुणे विद्यापीठ; शिवाजी विद्यापीठ; महाराष्ट्र सरकार; विद्यापीठ अनुदान आयोग, दिल्ली आणि शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार यांच्याकडून आत्तापर्यंत नऊ हजार रुपये संशोधन अनुदान म्हणून मिळाले.

संशोधन-ग्रंथांचे विषय :- १. मीरा की भक्ति और उनकी काव्य-साधना का अनुशीलन; २. रीतिकालीन हिंदी वीरकाव्य; ३. देवनागरी लिपि का उद्भव और विकास. ४. आधुनिक भारतीय भाषाओं में अँग्रेजी का स्थान और राष्ट्रभाषा की समस्या; ५. महाकवि नंददास-प्रणीत भँवरगीत; ६. हिंदी के कृष्ण-भक्ति-काव्य की रास-परंपरा का अनुशीलन; ७. भूषण-ग्रंथावली में मराठी का इतिहास; ८. अद्भुत रामायण (राम-काव्य पर शाक्त-प्रभाव).

• • •

चित्रशाळा प्रेस प्रकाशन, पुणे, - ३०.